

İrevan Hanlığı'nın Nüfusu (Seyyahların Bilgisi, Sosyal, Dini, Nüfus Yapısı, Uğraş Alanları, İrevan Hanlarının Nüfus Politikası, Ermenilerin Hanlığa Göç Ettirilmesi)

İrade Memmedova*

Öz

Azerbaycan'ın kadim topraklarından olan İrevan Hanlığı'nın nüfusunun incelenmesi, günümüzün siyasi ve sosyal jeo-politiği açısından önem taşımaktadır. Günümüzdeki Ermenistan Cumhuriyeti, kadim İrevan hanlığının toprakları üzerinde ikame etmekte olup, bu toprakların kendilerine ait olduğunu iddia etmektedirler. Ancak, başta seyahatnameler olmak üzere kaynaklar ve arşiv belgeleri, bu iddiaların asılsız olduğunu kanıtlamaktadır. İrevan Hanlığı'nı ziyaret etmiş olan seyyahlar, Azerbaycan Türklerinin bu bölgenin nüfusunun çoğunluğunu oluşturduğunu belirtmişlerdir.

İlgili çalışmada, İrevan Hanlığı'nın siyasi, sosyal, dini ve nüfus yapısı dönemin kaynaklarına dayanılarak incelenmeye çalışılmıştır. İrevan Hanlarının nüfus politikaları, diğer hanlıkların politikaları ile mukayeseli incelenerek, son derece başarılı nüfus politikası takip edildiği tespit edilmiştir. Bu başarılı politikalar sayesinde, hanlık hakimiyeti altındaki bölgelere, daha çok nüfusun gelerek yerleştiği görülmektedir. Aynı zamanda Rus Çarlığı'nın sömürge siyasetinin bir sonucu olarak, 1828 yılında Türkmençay ve 1829 yılında Edirne Antlaşmalarının müeyyideleri gereğince Kaçar Hanedanı yönetimindeki İran ve Osmanlı Devleti topraklarından İrevan Hanlığı'nın topraklarına Ermenileri toplu şekilde göç etmeye teşvik etmiş oldukları görülmektedir. Aynı zamanda, bu çalışmada Ermenilerin bölgede çoğunluk olabilmeleri için İrevan Hanlığı Türk ve Müslüman ahalisinin, baskı ve tehditle, komşu devletlere göç etmeye zorlanması da belgelerle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İrevan Hanlığı, Nüfus sayısı, Etnik içeriği, Göç ettirme, Nüfus politikası

*Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Bakıhanov Tarih Enstitüsü, irade.mammadli@gmail.com

**The population of the Iravan Khanate
(Information provided by travelers, social, ethnic, religious composition
and population size, employment fields, population policy of khans, resettlement
of Armenians)**

İrade Memmedova*

Abstract

The study of the population of the Iravan khanate, located on the primordial Azerbaijani lands is important in terms of the political and social geopolitics of our date. The present day Armenia Republic is located in the territory of former Iravan Khanate and Armenians, who claimed that this land belonged to them, are claiming it today as well. However, information from sources, in particular, travelogues and archival documents prove these claims unfounded. Travelers who were visited the Iravan khanate had noted that the majority of the population in the region consisted of Azerbaijani Turks.

In the article, political and social as well as ethnic and religious composition of the Iravan khanate is analyzed based on various sources. In addition, the population policies of the Iravan khans is investigated in the article. It is emphasized in the article that Khans of Iravan pursued very successful population policy compared to the Khans of other Khanates, therefore, were able to attract more and more people to the khanate. At the same time, here is given the mass resettlement of Armenians from the Qajar Iran and the Ottoman Empire to the area of the Iravan khanate under the terms of the Turkmenchay Treaty in 1828 and the Edirne Treaty in 1829. The article also handles the oppression of the Turkic-Muslim population of the Iravan Khanate under the colonial policy of the Russian Empire and their forced migration to neighboring states, based on documents.

Keywords: *The Iravan khanate, Population size, Ethnic composition, Resettlement, Population policy*

*Doç. Dr., Azerbaijan National Academy of Sciences, irade.mammadli@gmail.com

Giriş

Günümüzde eski İrevan Hanlığı'nın¹ topraklarında Ermenistan Devleti bulunmaktadır ve Ermeniler bu toprakların kadim dönemlerden itibaren kendilerine ait olduğunu iddia etmektedirler. Sovyetler Birliği döneminde, gerçek nüfusu araştırılmamış ve tespit edilmemiş olan Azerbaycan hanlıklarından biri de kadim İrevan Hanlığı olmuştur. Sovyetler Birliği kurulduktan sonra üst düzey makamlarda görevlendirilmiş olan Ermeniler bu durumu lehlerine kullanarak, Azerbaycan'ın kadim topraklarından olan İrevan Hanlığı'nın, Azerbaycan Türklerine ait olmadığını canla başla kanıtlamaya gayret göstermişlerdir. Ermeni bilim adamları² tarih ilmini akademik seviyede sahteleştirmişlerdir. Mesela, Ermeni tarihçisi Akademik S. P. Ağayan büyük Azerbaycan alimi A. A. Bakıhanov'a hasrettiği eserinde 18. Asır Kuzey Azerbaycan Hanlıklarının haritasını vermiştir. Fakat Ermeni araştırmacı aynı haritaya sahtekârlık yaparak İrevan Hanlığı'nı haritaya almamıştır. Ağayan, eserinde haritanın altına verdiği bilgide şöyle yazar ki, verdiği haritayı güya P. İ. Kovalevski'nin "Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali" adlı eserinden olduğu gibi almıştır³. Bununla da sahtekâr olduğunu belgelemektedir. Çünkü, P. İ. Kovalevski'nin

¹ Güney Kafkasya'nın tarihinde önemli bir rol oynayan İrevan Hanlığı (1747 – 1828) 18. yüzyılın ortalarında Nadir Şah İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra ortaya çıkan Azerbaycan Devletlerinden, Hanlıklarından birisidir. Azerbaycan halkının binlerce yıl boyunca oluşturduğu zengin maddî ve manevî medeniyet tarihinin ayrılmaz bir parçası olan İrevan Hanlığı 19. Yüzyılın başlarında yabancı işgalcilere karşı kahramanca mücadele etmiştir. Günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti'nin bulunduğu topraklar, yakın bir zamana kadar, 19. Yüzyılın başlarında Azerbaycan Devleti olan İrevan Hanlığı'nın toprakları idi. Bu toprakların en eski yerli ahalisi, söz sahibi Azerbaycan Türkleri idi. İrevan Hanlığı'nın toprakları, ayrı ayrı işgalci imparatorlukların hüküm sürdüğü devirler istisna edilirse, en eski zamanlardan başlayarak, özellikle Azerbaycan Devletleri'nin kontrolünde olmuştur. Bu topraklar, Azerbaycan – Türk boylarının birlikte ve en sık şekilde yaşadıkları bölgelerden biri olmuştur. İrevan Hanlığı'nı, Azerbaycan Devlet İdarecilik tarihinde önemli bir rol oynayan ve Kaçarlar şeklinde adlandırılan Türk sülalesinden olan hanlar yönetmiştir. Hanlığın topraklarında sayısız eski Oğuz – Türk mezarlığı, ve bu mezarlıklarda Azerbaycan halkına ait bol miktarda koç heykelleri, kabir taşları vardır. Bütün bunlar Azerbaycan halkının maddî medeniyet mühürleridir (Bkz: İrevan Hanlığı, Rusiya işgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Aktarılması, Çaşioğlu, Vakü, 2009, s.17-19).

² Абгар Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х г. XVIII века. Ереван, 1947; Vartan Qriqoryan, İrevan hanlığı XVIII esrin sonlarında (1780-1800), EA, İrevan, 1958 (Ermenice'den Azerbaycan Türkçesine çeviri S.Hasanov), Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmî Arşivi, Fon. 1, lis. 5, inv. 261; Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение (под ред. Г.М.Казарян). Наука, Ереван, 1978; Николай Тавакалян, "Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России". Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван, 1978, № 3 (82), с.26-40 vb.

³ Цатур Агаян, А. Бакиханов. Издательство АН Азерб. ССР, Баку, 1948, с. 9.

eserindeki haritada⁴ Azerbaycan Hanlıklarının hepsinin arazileri, yani İrevan Hanlığı'nın toprakları da gösterilmiştir. Diğer örnek olarak İrevan Hanlığı'nın nüfusunun yüz bin civarında (!) ve nüfusun çoğunluğunun Ermeniler olduğunu iddia eden V. Grigoryan⁵ gösterilebilir. Ama V. Grigoryan kendisi de farkında olmadan büyük çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşan İrevan'ı “18. yüzyılın sonunda Doğu Ermenistan'ın en büyük şehirlerinden biri”⁶ sayıyor. Bununla da kendi kendini yalanlamaktadır, fakat yine de tarihi bilgileri sahteletirmektedir. Çünkü 18. yüzyılın sonunda Doğu Ermenistan denilen arazi yoktu ve burada İrevan Hanlığı bulunuyordu. Günümüzdeki Ermeni tarihçileri de benzer şekilde tarihi gerçekleri kaynağından saptırarak, sahte tarih yazımını sürdürmektedirler⁷. Fakat, başta seyahatnameler olmak üzere kaynaklara ve arşiv belgelerine bakıldığında bu iddiaların asılsız olduğu net bir şekilde görülebilmektedir. 19. asrın başlarında gerçekleşen Rus işgallerine kadar İrevan Hanlığı'nın ahalisinin mutlak çoğunluğu Azerbaycan Türkleri idi. Şunu da belirtmek gerekir ki, Ermeni Katolikosluğu merkezinin 1441 yılında İrevan (Çuhursed) bölgesine göçürülmesine kadar burada Ermenilere mahsus hiçbir köy veyahut toprak sahası olmamıştır. Hatta Ermeni Katolikosluğu'nun yerleştiği Üçkilise (Valarşabad) köyü bile daha 1443 yılından başlayarak, Ermeniler tarafından muhtelif vasıtalarla kısım kısım Azerbaycan Türklerinden alınmıştır.⁸

1.Seyahatnamelerde İrevan Hanlığı'nın nüfusu

Azerbaycan'ı ziyaret etmiş olan seyyahların yazmış oldukları seyahatnamelerde, kadim Azerbaycan toprağının bir parçası olan İrevan Hanlığı'nın nüfusunun Azerbaycan Türklerinden müteşekkil olduğu görülmektedir. 1647 yılında İrevan'da bulunmuş olan Türk seyyah Evliya Çelebi

⁴ Павел Ковалевский, Завоевания Кавказа Россией. Исторический очерк, Типография М. И. Акинфиева, Санкт-Петербург 1911, с. 65, 113.

⁵ Vartan Qriqoryan, İrevan hanlığı ...s. 37.

⁶ Vartan Qriqoryan, İrevan hanlığı ...s. 39. Ayrıntılı olarak bkz; Zemfira Hacıyeva. İrevan hanlığının tarihşünaslığı. Çarşoğlu, Bakı, 2012, s. 61-69.

⁷George Bournoutian, The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992; George Bournoutian, “The ethnic composition and the socio-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century”, Transcaucasia, Nationalism and Social change. The University of Michigan Press, 1996.

Ermeni tarihçilerinin sahtekârlığı hakkında geniş bilgi için bkz; Zemfira Hacıyeva, İrevan hanlığının tarihşünaslığı, s. 73-92.

⁸Simeon İrevanlı, Cambr. Mukaddes Üçmüedzin kilisesinin ve etraf manastırlarının hepsinin müfassal aynası ve hatıra kitabı, Vagarşapad, 1873,Geniş bilgi için bkz: İrevan Hanlığı, Rusiya işgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Aktarılması, Çarşoğlu, Bakü, 2009, s. 82-89.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

(25 Mart 1611, İstanbul – 1682)⁹, “Şehir dahilinde yaklaşık 2600 evin” olduğunu yazmaktadır¹⁰. Fransız gezgin Şarden¹¹ 1673 yılında İrevan’da bulunurken, İrevan kalesinde yaklaşık sekiz yüz evin olduğunu ve orada ancak asıl Safevilerin yaşadıklarını ifade etmektedir¹².

Ermeni tarihçisi Yervand Şahaziz “Kadim İrevan” adlı eserinde, 1673 yılında İrevan’da olmuş Fransız gezgini Şarden’in İrevan kalesinde yaşayan nüfus hakkında verdiği bilgileri teyit ederek: “Ermenilerin orada¹³ sadece dükkanları var, onlar gündüzleri alış veriş yapıyorlar, akşamları ise dükkanlarını kapatıp, evlerine gidiyorlar” demektedir¹⁴.

1700 yılı yazında İrevan’da bulunmuş olan Alman gezgin Gaspari Şillinger de, İrevan şehrinde gerek nüfus açısından ve gerekse siyasi açıdan Azerbaycan Türklerinin tam olarak çoğunluk oluşturduklarını doğrulamaktadır: “İrevan şehrinin içinde¹⁵ sadece İranlılar¹⁶ şehrin nispeten büyük kasabasında¹⁷ ve çeşitli yerlerde kiliseye hizmet için Ermeni esnaf ve sanatkârlar yaşamakta olup, onlar da İranlılara¹⁸ vergivermektedirler”¹⁹.

Mami – Klerak’ın “İran Tarihi” adlı eserinde, hem Mami Klerak’ın, hem de misyoner Monye’nin İrevan nüfusuna dair verdiği bilgiler yer almaktadır. 18. yüzyılın başında İrevan’da bulunmuş olan misyoner Monye, ayrıca aynı yüzyılda İrevan’a yolculuk yapmış olan Mami-Klerak’ın “Ermeniler İrevan şehri nüfusunun ¼’ni, Azerbaycanlılar ise büyük çoğunluğunu oluşturuyordu”²⁰ ifadeleri, İrevan nüfusunun o tarihlerde büyük çoğunluğunun Azerbaycan Türklerinden oluştuğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca, 1701 yılı 25 Temmuz tarihli “Hafıza kayıtları”nda da İrevan şehrinde toplam 300 kişiden biraz fazla Ermeni yaşadığı ve onların da ticaret ile uğraştıkları belirtilmektedir²¹.

İohan Gildenşted²², “1770-1773 yılları arasında Kafkas Boyunca seyahat” adlı eserinde Pembeyi Tatar²³ Dairesi, nüfusunun Terekeme Tatarlarından²⁴ ibaret olduğunu, aralarında Ermeniyeye

⁹ 17. yüzyılın önde gelen seyyahlarından. Elli yılı aşkın süreyle Osmanlı Devleti topraklarını gezmiş ve gördüklerini “Seyahatnâme” adlı eserinde toplamıştır.

¹⁰ Evliya Çelebi, Seyahatname (Azerbaycan tarihine aid seçmeler). Türk dilinden işleyeni ve şehirlerin müellifi tarih ilmleri doktoru, professor Seyidağa Onullahi, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü, 1997, s. 54.

¹¹ Fransız gezgin Jan Şarden (fr. Jean Chardin; 26 Kasım 1643, Paris - 26 Ocak 1713, Londra).

¹² Jean Chardin, Voyages du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l’Orient. vol. II. Amsterdam, 1735, Le Normont, Imprimeur-Libraire, Paris, 1811; Jan Şarden, Seyahetname (fransız dilinden tercüme eden V. Aslanov). ilm, Bakü, 1994, s. 21, 23.

¹³ İrevan şehrinde.

¹⁴ Yervand Şahaziz, 1931, Kadim İrevan, s. 34; Serlan Hesenov, “Ermeni menbeleri qedim İrevanın tarihi haqqında”, YOM. Türk dünyası medeniyet dergisi. Bakü, 2007, № 5, s. 5-6; bkz: İrevan Hanlığı, Rusiya işgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Aktarılması, Çarşoğlu, Bakü, 2009s. 79.

¹⁵ Yani şehrin surları dahilinde.

¹⁶ Azerbaycan Türkleri.

¹⁷ Muhtemelen Üçkilise.

¹⁸ Azerbaycan Türkleri.

¹⁹ Frantz Caspar Schillinger, Persianische und Ost-Indianische Reise, welche Frantz Caspar Schillinger mit P. Wilhelm Weber und P. Wilhelm Mayr durch das Türkische Gebiet im Jahr 1699 angefangen und 1702 vollendet, Nürnberg, 1716, s. 118.

²⁰ Louis-André de La Mamie de Clairac, Histoire de Perse, depuis le commencement de ce Sincle. t. II, Chez Charles-Antoine Jombert, libraire, Paris MDCCL (1750), s. 153.

²¹ Армянно-русские отношения в первой трети XVIII века. (Сб. документов), т. II, ч. I, Изд-во АН Арм. ССР, Иреван, 1964, док. № 85, с. 213; Güntekin Necefli, XVIII esrde Azerbaycan torpaqlarında ermeni dövləti yaradılması cəhdleri. Nurlan, Bakı, 2007, s. 31.

²² İohan Gildenşted (Johann Anton (Antonovich) Guldenstadt, Almanca Johann Anton Guldenstädt; 26 Nisan 1745, Riga - 23 Mart 1781, St. Petersburg.), Baltık Almanlarından Rusya hizmetinde bulunan doğabilimci ve seyyah. “1770-

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

de rastlandığını, ama buraya dahil olan köylerin adını bilmediğini yazmaktadır. İohan Gildenştedt, eserinde, yanlış olarak İrevan'ı İran'ın bir bölgesi adlandırır. Çünkü 1770-1773 yıllarında İrevan bağımsız hanlık olup, yöneticisi Hüseyin Ali Han Kacar'dır (1759/60 - Kasım 1783)²⁵. Gildenştedt, İrevan Dairesi'nin nüfusunun Terekeme Tatarlarından oluştuğunu ve Gorça (Göyçe) gölü civarında yerleştiklerini ifade etmiştir. Gildenştedt, Ayrımlı Dairesi'nin güneybatı yönünde Somhetiya ile sınırdış olduğu, nüfusunun ise Terekeme Tatarlarından oluştuğu bilgisini vermektedir²⁶.

K.German'ın, "Gürcistan ve Kafkasyanın coğrafi ve istatistiki tasviri"nde, İrevan ve Kars'ta nüfusun Türkçe veya Tatar dilinin Türk ağzıyla konuştuğunu, İrevan, Ayrımlı, Pembek Dairesi'nin nüfusunun Terekeme Tatarlarından oluştuğunu yazması²⁷, Gildenştedt'in vermiş olduğu bilgilerle örtüşmektedir

1813 yılında İrevan'da bulunmuş olan İngiliz diplomatı J.Morier, "İran, Ermenistan ve Küçük Asya'da 1810'dan 1816'ya Kadar Yapılan Seyahat"adlı eserinde, İrevan Hanlığı nüfusunun 100 bin kişiden oluştuğunu ve bunun 25 bininin yaylak-kışlak işiyle uğraştığını belirtmektedir²⁸.

Fransız gezgin Gaspar Druvil²⁹ "1812 ve 1815 yıllarında İran'a seyahat" adlı eserinde aynı adlı gölden akan küçük Zengi nehrinin kıyısında bulunan İrevan'ı büyük şehir olarak adlandırmakta olup, buranın uzun süre Osmanlı Devleti ve İran arasında tartışma konusu olduğunu, birinden diğerinin eline geçtiğini, Druvil'in zamanında (1812 ve 1815 yıllarında o İrevanda bulunduğu zaman) İran'ın³⁰ elinde olduğunu ve onun beylerbeyi denilen Han tarafından idare edildiğini, kalede 60 toptan başka 3 nizami tabur ve süvari topçu bölüğünün yarısının bulunduğunu belirtmektedir. Druvil'in, farklı ve yanlış bir şekilde İrevan'ın, Kaçar İrani'na bağlı³¹ olduğunu yazmasına rağmen,

1773 Yılları Arasında Kafkas Boyunca Seyahat" eserinde 18. yüzyılın çeyreğinde Kafkasya'nın yanı sıra Azerbaycan'ın tarihi, tarihi coğrafyası, etnografyası, arkeolojisi, lingvistikası ve ekonomisine dair ilginç bilgiler vardır. 18.Yüzyılın 70'li yıllarında Gildenşted Ağrı Dağın kuzey ön sıra dağların doğu kısmını dolaşmış, Kuzey Ağrı Dağ'ının Aşağı Kartvel ve Somhetiya eyaletlerini kapsayan kısmının madenleri, yer altı servetleri ve ahalisine dair bilgiler vermektedir. Onun eseri ilk olarak Almanca yayınlanmış (Johann Anton Gildenstädt, Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. Auf Befehl der Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von P.S. Pallas. Bd 1, Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften St. Petersburg 1787; Bd 2, Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1791), daha sonra Rusçaya çevrilerek basılmıştır.

²³Azerbaycan.

²⁴Azerbaycan Türklerinden

²⁵Simeon İrevanlı, A.g.e., s. 137, 232; Иван Шопен, Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской Империи. В типографии Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург, 1852, с.163; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказ (СМОМПК), вып.І, Издание Управления Кавказского Учебного Округа, Тифлис, 1881, с.5; İrevan hanlığı..., s. 60.

²⁶ Иоганн Антон Гильденштедт, Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., Петербургское Востоковедение, Санкт-Петербург, 2002, s. 169-171.

²⁷ Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа (из путешествия чрез Россию и по Кавказским горам, в 1770, 71, 72, 73 годах), Санкт-Петербург 1809, s. 242-244; İrade Memmedova, "Kafkasya'nın türk halkları ve vilayetleri K.German'ın tasvirinde (1770 – 1773'lü yıllar)". Yeni Türkiye, Cilt:73, Kafkaslar özel sayısı – III, Ankara, Temmuz-Aralık 2015, s. 106.

²⁸James Justinian Jacques Morier, Second voyage en Perse, en Arménie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810 à 1816, tome second, Librairie de Gide Fils, Paris, 1818, s. 256.

²⁹Druvil, Gaspar (Kaspar), İvanoviç (Gaspard Drouville) (1783-1856) - Fransız yazarı ve gezgini, Çarlık Rusyası hizmetinde albay; daha sonra, Tümgeneral.

³⁰ Kaçarlar İran'ı öngörülüyor.

³¹ Druvil İrevan'da olan zaman İrevan Hanlığında Hüseyinkulu Han hakimdi ve hanlık bağımsızdı.

şehir hakkında verdiği bilgiler ve Han tarafından yönetiliyor olması, şehrin Ermenilere değil, Azerbaycan Türklerine ait olmasını teyit etmektedir³².

Nikola Dubrovin'in³³, "Azerbaycan'ın tüm hanlıklarında Tatarlar nüfusun çoğunluğunu oluştururdu, Ermeniler ise o da sadece şimdi³⁴ eski "Ermeni Vilayeti"nde çoğunluktadır"³⁵ şeklinde yazması, İrevan hanlığında Azerbaycan Türklerinin çoğunlukta olduğunun bir diğer kanıtıdır. Dubrovin aynı zamanda, İrevan Eyaleti'nde Tatar, Kürt, Yezidi aşiretlerinin ve az sayıda Çingenelerin yaşadıklarını, Tatarların yerleşik ve konar göçer (Terekeme) yaşam tarzı sürdürdüklerini ve konar göçer Tatarların çoğunluğu oluşturduklarını da belirtmektedir³⁶.

V. Jelihovskaya³⁷, "Kafkasya ve Güney Kafkasya" adlı eserinde, Göyçe gölünün kuzeydoğu kıyısında neredeyse yerleşik nüfusun bulunmadığını, burada kendi sığırları ile birlikte Terekeme Tatarlarının yaşadığını, İran'dan çingene ve Kürtlerin buraya geldiklerini anlatmaktadır. O, İrevan'ı görünüşüne göre tamamen Tatar³⁸ şehri olarak adlandırmıştır³⁹. Bu bilgi de, İrevan'ın Azerbaycan Türklerine ait olduğunun bir diğer kanıtı olarak değerlendirilmelidir.

2.İrevan Hanlığı'nın Etnik ve Dini, Sosyal Yapısı

1728 yılı tarihli "Revan Livasının Nüfus ve Hasılatını Mübeyyin Mufassal Defteri" bilgisine⁴⁰ göre, İrevan eyaletinde yaşayan 71583 kişiden 43784'ü (%61.2) Türk-Müslüman, 27799 kişiye (%38.8) Hıristiyan'dır.

Fakat Osmanlı Devleti'nin, İrevan Eyaleti'ne saldırısı sırasında, hedef Şiiler olduğu için, muharebe ve çatışmalarda ölenlerin çoğu da Müslüman Şiiler olmuştur. Bu durumda da, İrevan eyaletindeki nüfusun %61,2'ini, minimum olarak Türk ve Müslüman kabul etmek gerekmektedir. Mufassal defterde, İrevan şehri nüfusunun etnik içeriği şu şekilde gösterilmiştir: 428 evli Müslüman Türk, 224 evli ve 9 bekâr Hıristiyan. "Mufassal defter"i inceleyen araştırmacılar, evlilerin aile içeriğini beş kişi olarak hesaplamakta olup, İrevan şehrinde yaşayan 3369 kişinin %63,5'nin Türk ve Müslüman, %36,5'nin ise Hıristiyan olduğunu ve ayrıca 500 kişi de Hıristiyan çingenenin yaşadığını belirterek, (şehir nüfusunun yaklaşık %14,9'u), Ermeni salname yazarlarının iddia ettiği gibi Ermenilerin İrevan şehrinde çoğunlukta değil, aksine azınlıkta olduklarının (%21,6) bir kanıtı

³² Voyage en Perse fait en 1812 et 1813. Par Gaspard Drouville, Colonel de cavalerie au service de S. M. L'Empereur de toutes les Russies, Chevalier de plusieurs ordres. Librairie Nationale et Etrangere, Paris, 1825; Гаспар Друвиль, Путешествие в Персию в 1812 и 1813 годах. ч.II. (Географическое описание), в типографиях Августа Семена, Москва, 1826, с.8.

³³ Nikola Fyodoroviç Dubrovin, (26 Kasım 1837 yılı Koritova Köyünde, şimdiki Pskov Vilayeti Velikoluk ilçesi - 25 Haziran 1904, St. Petersburg) - tarihçi, akademisyen, Korgeneral.

³⁴ 19. yüzyılın 70'li yıllarında.

³⁵ Николай Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе. т.I, (кн.II-III), Тип. Департамента уделов, Санкт-Петербург, 1871, с. 328.

³⁶ Дубровин, История войны..., с. 328.

³⁷ Vera Petrovna Jelihovskaya (17 [29] Nisan 1835 yılında, Yekaterinoslav - 5 [17] Mayıs 1896, St. Petersburg) - Rus yazar; Teosofi propagandacı.

³⁸ Azerbaycan.

³⁹ Вера Желиховская, Кавказ и Закавказье (с рисунками и картою Кавказа), Типография д-ра М. А. Хана, Санкт-Петербург, 1885, s. 26-28.

⁴⁰ ВOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus ve hasılatını mübeyyin mufassal defter, v. 1-585; İrevan eyaletinin icmal defteri (Araştırma, tercüme, qeyd ve elavelerin müellifleri akademik Ziya Bünyadov ve tarih elmleri namizedi Hüsameddin Memmedov (Qaramanlı)), Elm, Bakı, 1996, s. 18.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

olmasını gerektiğini belirtmektedirler. İrevan eyaletinde, genelinde 15095 erkekten⁴¹ 14122'si (%93,5) evli, 9,73'ü (% 6,5) ise bekâr olarak tespit edilmiştir⁴².

“Revan Eyaletinin Havi Olduğu Livalardaki Has, Timar ve Zeametleri Havi İcmal defteri”nde, İrevan eyaletinde abad olan köylerin sayısı 1172, kimsenin yaşamadığı köylerin sayısı 307, Zarzemin nahiyesi köylerinin sayısı 172 olarak gösterilmiştir⁴³. Fakat, “İcmal defter”i Osmanlıca metinleri günümüz Azerbaycan Türkçesine çevirenler, defterde İrevan eyaletinde abad olan köylerin sayısını 1423, kimsenin yaşamadığı köylerin sayısını 89, Zarzemin nahiyesi köylerinin sayısını ise 120 olarak göstermişlerdir⁴⁴.

Muhtemelen, defteri düzenleyen kâtip ile defteri çeviren kişilerin, hesaplama sistemi farklı olduğundan bu tablo ortaya çıkmıştır. İrevan eyaletinin 1728 yılına ait olan “İcmal defteri”nde her bir bölgeye ait olan köy, kışlak, mazraa isimleri de, burada yaşayanların Azerbaycan Türkleri olduğunu bir kez daha doğrulamaktadır. Genel olarak İrevan eyaleti dahilinde olan köy, kışlak, mezraa isimlerine bakıldığında da bunu net olarak görmek mümkündür⁴⁵. Aşağıdaki 1 No'lu tablodan bunu tespit etmek mümkündür.

Tablo:1

1728'li yılı İrevan Eyaleti'nin İcmal defterine göre köy, kışlak ve marzaa adları				
Acıgöl	Buğdayitepe	Durmuş	Kosalı	Kızılkışlak
Acıkehriz	Buzhana	Elvar	Köhne Deliler	Kızıltepe
Adetli	Bülbulabad	Efşaryerli	Kömür	Kovunlu
Adıyaman	Cağatay	Ehi tepesi	Galacık	Kozluca Kesengör
Ağbulak	Camalgöl	Eleyez	Galağan	Kurt Emir
Ağca	Canderviş	Eligemerli	Gamışlı	Kuruvağac
Ağcakale	Cankutaran	Emirkend	Karabağ	Kuşçu
Ağcakışlak	Cebrayıllı	Emiryar	Karabulak	Mescidli
Ağcalı	Celayırlı	Erbatan	Karabürc	Muğanlı
Ağrı	Celladlı	Esahan	Karaçubuk	Novruzlu
Ağbulak	Çaker	Göldaş	Karadeli	Oğlanşahlı
Ağrılı	Çaltepe	Gölkend	Karahasan	Oğuzdaş
Ağnadere	Çanakçı	Göyçe	Karaköynek	Öküzbatır
Ağyaylık	Çarıklı	Göykend	Karakale	Parçalıgöl
Ahırlı	Çatıkıran	Güllüce	Karakışlak	Reyhanlı
Aksaklı	Çıraklı	Güllütöp	Karakoyunlu	Soyukbulak
Alacık	Çiçekli	Gümrü	Karança	Soyulan Koçubey

⁴¹ Mufassal defterlerde sadece vergiye tabi tutulan erkek nüfusu anılırdı. Eğer tüm halkı hesaplamak için vergiye tabi kişi sayısını 5'e (ailenin ortalama 5 kişiden tahsil edildiği daha çok kabul gördüğü için) çarparsak, yani İrevan Eyaleti'nde kaydedilen 15095 erkekten 14122'si aileli olduğundan bu rakamı 5'e çarptıkta 70610 kişi alınır ve buraya 973 bekar nüfusu de ekledikde 71583 kişi oluyor. Defterde “hane” şeklinde sadece gebran nüfus kaydedildiği için defteri çeviren Hüsametdin Memmedov onları hane olarak değil kişi olarak göstermiştir. Defterde Müslüman aileleri “büyüt”, yani “beyt”in (Arapça “ev” anlamına gelir) toplamı olarak kaydedilmiştir.

⁴² BOA, TTD, No. 898, Revan eyaletinin havi olduğu livalardaki has, timar ve zeametleri havi icmal defteri, v. 1-171; İrevan eyaletinin icmal..., s. 18.

⁴³ BOA, TTD, No. 898, Revan eyaletinin havi..., v. 168; İrevan eyaletinin icmal..., s. 156,

⁴⁴ BOA, TTD, No. 898, Revan eyaletinin havi..., v. 1-171; İrevan eyaletinin icmal defteri, s. 156.

⁴⁵ İrevan eyaletinin icmal..., s. 36-74, 124-126.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Almalı	Çınar	Gümlü	Karasürü	Söyüdü
Arslanlıtepe	Çubuklu	Gümüscük	Karatepe	Sudelen
Aşağı Akarlı	Danakalası	Günbezli	Karauzen	Suluçay
Aşağı Alacık	Daşark	Güneykend	Karaveli	Sürmeli
Aşağı Göykend	Daşbulak	Halac	Karğalık	Şişkara
Aşağı Guyuluhasar	Daşkişlak	Hanabad	Kaşka	Şiştepe
Atlıhan	Daşlıca	Hoşhaber	Katırlı	Tatarlı
Azadkaha	Daşlıkaya	İgidli	Kayalı	Terli
Babalı	Delikdaş	İğdir	Kayçı	Uğurbeyli
Bağcacık	Delikardaş	İlanlı	Kazançı	Uzunabad
Basarkeçer	Demirçihan	İnci	Kazançılı	Üçdaş
Başbulak	Derebey	İsti	Kazanlıkdere	Yaycı
Başgöy	Dereçiçek	Karvansara	Kırhbulak	Yelkovan
Başiböyük	Dervişler	Keçid	Kırkdaş	Yukarı Yalkızağac
Batmış	Derzili	Keçili	Kışlalı	Yukarı Kuyuluhasar
Beydili	Develi	Kemendbulak	Kızılbulak	Yumruş
Bilekli	Deyirli	Kesmeztepe	Kızıldağlı	Vedi ve s.
Böyük Has	Dövletabad	Kiçik Has	Kızıldaş	
Böyük Ördek	Dumanlı	Kiçik Ördek	Kızkalesi	

Söz konusu bu defterlerde listelenmiş olan cemaat, aşiret ve kabile isimlerinin Türkçe olması da, İrevan Hanlığı'nın oluşumu sırasında, nüfusunun Azerbaycan Türklerinden teşkil olmuş olduğunu kanıtlamaktadır. Bu durumu, diğer kaynaklarda kayıt altına alınmış olan, İrevan Hanlığı bünyesinde mevcut olan Müslüman ve Türk boylarının adları da doğrulamaktadır. Örneğin, “Nadir Şah’ın Listesi’ne göre, İrevan bölgesinin Şüreyel Bölgesi’ne giren 109 köyün adına bakıldığında, hepsinin Azerbaycan Türkleri’nden oluştuğu anlaşılmaktadır⁴⁶. Kerim Han Zend’in⁴⁷ yönetimi yıllarında (1759 - 1779), İrevan şehrinin nüfusu 20 bindir⁴⁸. Atkin Muriel⁴⁹, İrevan’ı Güney Kafkasya’nın en kalabalık şehri olarak göstermektedir⁵⁰. Sergey Burnaşev⁵¹ ise 18. yüzyılın 80’li yıllarında İrevan Hanlığı’nda 3 bin evin Hristiyan olduğunu gösterirken, Müslümanların sayısını

⁴⁶ “Рапорт князя Севарсемидзе ген. Ермолову, от 15 июля 1825 года. №358. Сел. Большой Караклис”. Кавказский сборник, т. НИИ, Тифлис, 1900, с. 42-43; Ирада Мамедова, “Влияние переселенческой политики Российской империи на этноконфессиональную ситуацию Азербайджана в начале XIX века”. Вопросы гуманитарных наук. Москва, 2009, № 6 (44), с. 31.

⁴⁷ Kerim Han Zend (Farsça: کریم خان زند d. 1705; Şiraz - ö. 1 Mart 1779; Şiraz), İran’ın hükümdarı ve 1760 - 1779 yılları arasında İran’ın fiili Şah’ı ve Zend Hanedanı’nın kurucusu.

⁴⁸ John Perry, Karim Khan Zand (1747-1779). Chicago and London, The University of Chicago Press, 1979, p. 230, table I; bkz.: İrevan Hanlığı Rusya işgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına... s.80.

⁴⁹ Prof. Dr. Muriel Atkin, Orta Asya cumhuriyeti olan Tacikistan’daki siyasi çatışmada İslam’ın ve milliyetçilik rollerinin incelenmesi üzerinde çalışmaktadır. Diğer araştırma konuları, Rusya’nın yurtiçi ve yurtdışındaki Müslümanlara yönelik politikası ve İran’la Rusya / Sovyet ilişkileri. Rus tarihi ve Orta Asya üzerine lisans ve lisansüstü dersleri vermektedir.

⁵⁰ Atkin Muriel, Russia and Iran 1780-1828, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1980, p.12.; Bkz.: İrevan Hanlığı, Rusya işgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Aktarılması, Çaşoğlu, Bakü, 2009 s. 80.

⁵¹ Stepan Daniloviç Burnaşev (1743-1824) – Tümgeneral, senatör, yazar ve haritacı. S. D. Burnaşev “İran’daki Azerbaycan Bölgelerinin ve Siyasi Durumunun Tasviri” eserinde (eser 1793 yılında Kursk’da yayınlanmıştır) Azerbaycan’a dahil olan bölgeler ve nüfusuna dair bilgiler vermiştir. Eserin olumsuz yönü daha çok Azerbaycan bölgelerindeki Hristiyan nüfusa dikkat verilmesi ve onların sayısının abartılı gösterilmesidir.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

bilerek ya da bilmeyerek vermemeyi tercih etmiştir⁵². Bu nedenle, Burnaşev'in Hristiyan nüfusla ilgili vermiş olduğu bilgilerin abartılmış olabileceğini belirtmekte fayda vardır.

İ. Şopen⁵³, son serdar olan Hüseyinkulu Han'ın hakimiyeti döneminde, İrevan şehrinde 2400 aile, İrevan Eyaleti'nde 11 bin aile yaşadığını belirtmiştir. Bu bilgilerden hareketle, adı geçen dönemde, İrevan Hanlığı'nda toplam olarak 17 bin ailenin olduğunu söylemek mümkündür⁵⁴. 1826 yılında İrevan Hanlığı'nda 12 bin aile Tatar yani Azerbaycan Türkü'dür. Ayrıca 3800 de Ermeni aile yaşamaktadır⁵⁵. Muhammed Hasan Velili⁵⁶, aynı dönemde İrevan Hanlığı'nda 115000 kişi yaşadığını belirtmektedir⁵⁷. 1 Ekim 1827 yılında İrevan Hanlığı Rusya tarafından işgal edildikten sonra, 21 Mart 1828 yılında Rusya çarı I. Nikola "Ermeni Vilayeti"nin kurulmasına ilişkin ferman imzaladı: "İran ile yapılan antlaşma uyarınca İran'dan Rusya'ya bağlanan İrevan ve Nahçıvan hanlıklarını bundan böyle "Ermeni Vilayeti" olarak isimlendirmeyi hükmediyor ve yönetimimize alıyoruz. Bu vilayetin yapısı ve yönetim biçimi ile ilgili gerekli kararları yüksek senato zamanında alacaktır." Buradan İrevan Hanlığı'nın yeni oluşturulan "Ermeni vilayeti"ne dahil edildiği bilinmektedir. İ.Şopen tarafından yapılan genel nüfus listesine göre; İrevan Eyaleti'nin 15 Mahalı'nda nüfus sayısı 115155 kişi olmuştur⁵⁸. Görüldüğü gibi İ.Şopen ile Muhammed Hasan Velili'nin verdiği rakamlar birbirleri ile örtüşmektedir.

Rus işgalinin ilk günlerinde İrevan Hanlığı'nda yaşayan halkın 49875'i Müslüman, 324'ü Kürt, 20073'ü ise Ermeni'dir⁵⁹. İrevan Hanlığının bir Rus eyaleti haline dönüştürülmesinden hemen

⁵² Степан Бурнашев, Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793, s. 191.

⁵³İvan İvanoviç Şopen (Fr. Chopin, 1798 - 3 [15] Ağustos 1870) - Fransız kökenli Rus tarihçisi, etnografi ve devlet adamı. 1829'den 1832'e değin Şopen 1828 yılı Türkmençay Antlaşması gereğince Çarlık Rusyası'na devredilen ve adı "Ermeni Vilayeti" olarak değiştirilen İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının öğrenilmesi için ayrıntılı bir çalışma yapmaktadır. Sonralar yayınlacağı kitaplar için de materyal toplayan, İvan Şopen, farklı milletlerden insanlarla bir araya gelmiş, onların gelenek ve kültürlerini gözlemlemiştir.

⁵⁴Иван Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской Империи. В типографии Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург, 1852, с. 540-541.

⁵⁵Кавказский сборник, т. ННП, типография Канцелярия Главногоначальствующаго гражданскою частью на Кавказе, Тифлис, 1901, с. 26.

⁵⁶ Muhammed Hasan bey Velili (Baharlı) (1896 yıl, Şuşa - 27 Temmuz 1937, Bakü) - Azerbaycan Devlet Bankası'nın ilk müdürü, ekonomist, etnograf, Stalin'in emri ile uygulanan Kızıl soykırımın kurbanı, Muhammed Hasan bey Necefku bely oğlu 1896 yılında Şuşa şehrinde doğdu. Bakü gimnaziyasını bitirdikten sonra öğrenimini Kiyev Üniversitesi'nin Ekonomik Coğrafya Bölümü'nde devam ettirmiş ve 1915 yılında orayı bitirmiştir. Baharlı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümetinin faaliyeti döneminde tahsis edilmiş Bakü Devlet Üniversitesi'nde ders vermiş, aynı dönemde, 1919 yılının 30 Eylülü'nde kurulmuş Azerbaycan Devlet Bankası müdürü olarak görev yapmıştır. Sovet döneminde ise çalışma faaliyetini Azerbaycan SSC Dövlət Plan Komitesi'nde devam ettirmiştir. O, 1923-1929 yılları arasında faaliyet gösteren Azerbaycan'ı Tetkik ve Tebliğ Cemiyeti üyesi olmuş, ayrıca 1937 yılına kadar gizli olarak faaliyet gösteren Azerbaycan İstiklal Örgütü'nün katiblerinden biri olmuştur. M.Baharlı 1926 yılında Solovko esir kampından sürgünden döndükten sonra, ikinci kez 1937 yılında hapis edilmişti. M.Veliev (Baharlı) 27 Temmuz 1937 yılında kurşunlanmıştır (Zakir Memmedov (Baharlı), Orhan Zakiroğlu (Baharlı), Mehemedhesen bey Veliev (Baharlı) (soykökü, heyatı, yaradıcılığı). Bakı, 2015).

⁵⁷Muhammed Hasan Velili, Azerbaycan (coğrafi-tabii, etnografik ve iktisadi mülhazalar). Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1993, s. 22.

⁵⁸Шопен, Исторический..., с. 635-638.

⁵⁹Шопен, Исторический..., с. 635-638

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

sonra Kont Paskeviç'in Genelkurmay reisine gönderdiği mektubda, tüm nüfusun dörtte üçünün Müslümanlardan, yani Azerbaycan Türklerinden oluştuğu belirtilmektedir⁶⁰.

Şopen'e göre, eski İrevan Hanlığı topraklarında yaşayan toplam 14218 ailenin (77437 kişi) %74,07'i (10540 aile, 57364 kişi) Müslüman iken, %25,93'ü yani (3498 aile, 20073 kişi) Ermeni'dir. İrevan Eyaleti'nde Müslüman nüfus İrevan şehrinde %75,5, Kırkbulak Mahalı'nda %22, Zengibasar'da %90, Gernibasar'da %97, Vedibasar'da %99,6, 100% Şerur'da, Sürmeli'de %46, Derekend-Parçenis'de %99,9, Seedli'de %100, Talin'de %51, Seyidli-Aksaklı'da %99, Serdarabad'da %37, Körpübasar'da %33, Abaran'da %0, Dereçiçekde %71, Göyçe'de %99, Ermeniler ise İrevan şehrinde %24,4, Kırkbulak Mahalı'nda %78, Zengibasar'da %10, Gernibasar'da %3, Vedibasar'da %0,4, Şerur'da %0, Sürmelide %54, Derekend-Parçenis'de %0,1, Seedli'de %0, Talin %49, Seyidli-Aksaklı'da %1, Serdarabad'da %63, Körpübasar'da %67, Abaran'da %100, Dereçiçek'de %29, Göyçe'de %1 olmuştur⁶¹.

Rus işgaline kadar İrevan kalesinde 800 ev varken, işgal sırasında bunların büyük kısmı dağıtılmıştır. İrevan kalesinin çevresinde – Bayır (dış) şehirde ise 1736 ev vardır ve bunların çoğu çamurdan inşa edilmiştir. 1834 yılının kameral tasvirine göre İrevan şehrinin çevresinde yaşayan 2750 aileden (5900 kişi erkek olup, bunların da çoğu çeşitli mesleklere sahip olan usta ve sanatkârlardır). 1807 aile Tatar (%65,7), 898 aile Ermeni (32,6%), (%1,4) oranında 40 boşa yani çingene ailesi bulunmaktadır⁶². Bu nüfus sayımı genel tasvire göre, İrevan Eyaleti'nde yaşayan 22336 ailenin 65300 kişisi erkeklerden oluşmakta olup, bunların 29690'u Tatar (%45,5), 10350'i (%15,8) Rus işgalinden önce bu topraklara göç ettirilen Ermeni ve 24255'i (%37,1) Kaçarlar İran'ı ve Osmanlı Devleti'nden göç ettirilen Ermeni, yaklaşık 1000 kişi (%1,5) Bayezid Paşalığı'ndan buraya göçen Yezidi Kürtler ve az kısmı Boşa denilen çingenelerden oluşmaktadır⁶³.

İrevan Hanlığı'nın Müslüman nüfusu, İran'a ve Osmanlı Devleti'ne gitmek mecburiyetinde kalmış olup, 1804 yılında Pembey'in 27 köyünün halkı ağaları ile birlikte Kars Paşalığı'na sığınmışlardır⁶⁴. Arşiv belgesine göre; Kaçar birlikleri Hoy'u kendilerine tabi ettikten sonra İrevan üzerine hareket etmiş, kurtulmak isteyen erat ve reayanın çoğu Arpaçay ve Kars'a yakın Alaca adlı yere çekilmiştir. İrevan hanı ve nüfusu hediyeler gönderip yardım istese de, onların hediye ve istekleri kabul edilmemiştir⁶⁵. Rus işgali sonrasında kadim ana vatanlarını terk etmek mecburiyetinde kalarak İran ya da Osmanlı Devleti'ne sığınanlardan sadece birkaçına örnektir bu durum.

General Tormasov'un⁶⁶ Rus Harp Nazırı'na göndermiş olduğu 19 Nisan 1811 tarihli raporda⁶⁷, Pembek ve Şüreyel nüfusunun yanı sıra Kars Karapapaklılarının, Gürcistan Tatarlarının⁶⁸, İrevan

⁶⁰АКАК, т. VII, док. 438, с. 488-491.

⁶¹Шопен, Исторический..., с. 643-600.

⁶²Обозрение Российских владений за Кавказом (ОРВЗ) (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях), Типография департамента внешней торговли, Санкт-Петербург, 1836, ч. IV, с. 290-291.

⁶³ОРВЗ, ч. IV, с. 270-271.

⁶⁴Николай Дубровин, Закавказье от 1803-1806 гг., Санкт-Петербург, 1866, с. 358.

⁶⁵ВОА, Hattı-Humayun, nr. 6721-F; 6721-C.

⁶⁶Kont Aleksandr Petroviç Tormasov (11 (22) Ağustos 1752 - 13 (25) Kasım 1819, Moskova) - Rus askeri komutanı, 1809'dan 1811'e değin Kafkasya'daki Rus birliklerinin başkumandanı.

⁶⁷“Отношение ген. Тормасова к военному министру от 19 апреля 1811 г.” Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т.IV, в типографии Главного Управления наместника Кавказского, Тифлис, 1870, д.1154, с. 759.

Hanlığı topraklarına ve diğer yerlere bu veya diğer nedenlerden dolayı göç etmeleri hakkında detaylı bilgiler yer verilmektedir. Rus Çarlığı'nın, bu zoraki göçler sonucunda, Çariçe Katarina'dan beri takip edilmekte olan İrevan topraklarında Ermenistan'ı teşkil etme planlarına çok daha fazla yaklaşmış oldukları da bir gerçektir. Çünkü Rus işgali sırasında Serdarabad kalesinde 700 ev ve Han'ın sarayı mevcut iken, 1829'da kaledeki 270 ev Ermeniler tarafından istirdad edilmiş vaziyettedir⁶⁹.

İrevan Hanlığı'ndaki sosyal yapıya göre, çoğunluk halk, imtiyazlı, âli tabakadan yani han, beyler, sultanlar, melikler ve ağalardan oluşmaktadır. Ayrıca, din adamları olan ali ruhaniler - Şeyh-ül-islam, müştehid, kadı, ahund, müftü vb. unsurların yanı sıra alt tabakanın temsilcileri olan mollalar, seyidler, dervişler ve de ulama ve muderrisler ve vergi ödeyenler⁷⁰ bulunmaktadır. İrevan şehrinde 85 Hacı⁷¹, 158 Meşhedi⁷², 105 Kerbelayı⁷³, Mahallarda 25 Hacı, 77 Meşhedi, 239 Kerbelayı, Elatlar arasında 6 Hacı, 7 Meşhedi, 4 Kerbalayı, toplam olarak İrevan eyaletinde 111 Hacı, 242 Meşhedi ve 348 Kerbelayı vardır⁷⁴. İrevan Hanlığı'nda arazi behreker, yariker, rençber ve muzd (ücretle) ile verildiği için köylüler de aynı isimle adlandırılmıştır⁷⁵.

3.İrevan Hanlığı Ekonomik Kaynakları

İrevan Hanı Hüseyinkulu Han Kaçarın hakimiyeti döneminde ahali buğday, arpa, darı, çeltik, hint yağı, susam, keten tohumu, tütün ve pamuk üretmiştir⁷⁶.

İrevan Hanlığı'nda nüfusun önemli uğraşı alanlarından biri tarım olup, tarım ürünleri arasında buğday, arpa, çeltik üretimi önemli yere sahiptir. Kırkbulak, Serdarabad, Şöreyel, Pembek'de tahıl, Zengibasars ve Şerur'da ise çeltik üretimi yaygındır⁷⁷. İrevan Hanlığı'nda nüfusun bir diğer uğraşı türü pamuk yetiştirilmesidir. Zengibasars, Serdarabad ve Sürmeli Mahalları pamuk üretimi ile ünlüdür. İrevan Hanlığı'nda ahali tütün üretimi ile de meşgul olmuştur. İrevan Hanlığı'nın dağlık ve ovalık bölgelerinde keten, ovalık bölgelerinde ise susam üretilmiştir⁷⁸.

İrevan Hanlığı nüfusunun uğraşlarından biri de hayvancılıktır. Ağrı vadisinde bütün Azerbaycan için yaygın olan yaylak – kışlak hayatı hayvancılığı geliştirmiş ve hayvancılıktan alınan vergilerden büyük gelir elde edilmiştir⁷⁹. XVIII. Asrın ikinci yarısında İrevan Hanlığı'nda hayvancılık ile meşgul olan ahalinin bir kısmı pazarda satmak için yağ, peynir ve diğer süt mahsulleri üretmişlerdir. Hayvancılıkta ise, daha çok koyunculuk gelişmiştir. Kırkbulak, Göyce, Abaran, Dereçiçek, Gernibasars, Vedibasars, Talın, Sürmeli ve Derekent-Perçenis bölgelerinin otlakları hayvancılar için daha elverişlidir.

⁶⁸ Gürcistan topraklarında yaşayan Azerbaycan Türkleri kastedilmektedir.

⁶⁹ ОРВЗ, ч. IV, с. 291-292.

⁷⁰ Шопен, Исторический..., с. 693-694.

⁷¹ Mekke'yi ziyaret etmiş Müslümanlara verilen isim.

⁷² İran'da Horasan – Meşhed şehrinin adından. Geçmişte Meşhed'e gidip kutsal yerleri ziyaret eden adama verilen isim.

⁷³ Irak'ta imam Ali'nin kabri bulunan Kerbela şehrinin adından. Kerbela şehrine gidip kutsal yerleri ziyaret eden kişiye verilen addır.

⁷⁴ Шопен, Исторический..., с. 704.

⁷⁵ Шопен, Исторический..., с. 988-989.

⁷⁶ ОРВЗ, ч. IV, с.280-281.

⁷⁷ Шопен, Исторический..., с. 738-740; ОРВЗ, ч. IV, с. 278.

⁷⁸ Шопен, Исторический..., с. 741-745; ОРВЗ, ч. IV, с. 278-279.

⁷⁹ Надежда Богданова, "К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в", Исторический архив. т. II, Москва, 1939, с.235.

Ayrıca İrevan Hanlığı'nda deri mamulâtı imalatı da gelişmiştir. Burada sadece yerli deri değil, Bayazıt ve Maku'dan getirilen hammaddeden de istifade edilmiştir⁸⁰.

İrevan Hanlığı'nda nüfusun uğraşı türlerinden biri de bağcılıktır. İrevan Hanlığı'nın halkı, birçok farklı tür üzüm yetiştirip, ondan sirke, mövüc, kuru üzüm, pekmez, şarap üretmiş ve ihraç ederek ekonomik gelişime katkı sağlamıştır. İrevan'da bahçecilik eski tarihe sahiptir. Şehir civarındaki köylerde ve şehirlerde farklı çeşitde bağ-bostan bitkileri yetiştirilmiştir⁸¹.

İrevan Hanlığı'nın halkı ipekçilik ve arıcılık ile de uğraşmıştır⁸². Zengezur, Vedibasara, Göyçe, Calaloğlu, Gümrü ve diğer bölgelerde ipekçilik önemli tarım alanlarından biri olmuştur. Göyçe, Gümrü, Calaloğlu ve başka bölgelerde ahali arıcılık ile de meşgul olmuştur.

İrevan Hanlığı'nda ananevi sanatkarlık sahaları olan dokumacılık ve çömlekçilik de gelişmiştir. Bunların içinde dokumacılık, özellikle halı ve kilim üretimi özel bir yere sahiptir. Lori, Pembek, Gümrü, ayrıca Zengezur'un dağlık bölgelerinin koyunculuk ile uğraşan nüfusu, esasen halı dokuma ile uğraşmış, kış aylarında kendileri için çorap, keten kumaş dokumuşlardır. Hanlıkta çömlek üretimi yerli hammaddeye dayanmaktadır. İrevan yakınındaki Çölmekçi köyünde çömlekçilik esas uğraşı alanıdır. İrevan Hanlığı'nda sanayi üretimi de gelişmiş durumdadır. İrevan şehri yakınında bulunan Goğb tuz madeni, Nahçıvan'ın tuz madeni ile birlikte bütün Güney Kafkasya'nın tuzunu sağlamaktadır. Ülkede Goğb tuz madeninde birkaç imalathaneden başka bir sanayi birimi yoktur⁸³.

Serdarabad kalesinde nüfus tarım, hayvancılık, küçük ticaret, bez dokumacılığı, demircilik, terzilik ve diğer sanat alanları ile uğraşıyorlardı⁸⁴. Dubrovin, İrevan Eyaleti'nde nüfusun esasen kırmızı boya (kırmızı) ve tuz üretimi, ayrıca tahılçılık, bahçecilik ve şarabçılıkla uğraşdığını ifade etmektedir. Ticaret serdarın yani İrevan hanının kontrolünde olup, özellikle pamuk, pirinç, buğday, arpa ve tuzdan oluşmaktadır⁸⁵.

Şopen'in verdiği bilgiye göre, çevredeki beş mahalde yaşayan Ermeniler şarap çekmekle meşgul olup, toplam 680 tümen vergi ödemek mecburiyetindedirler⁸⁶.

4.İrevan hanlarının nüfus politikası

Azerbaycan'ın diğer hanlıklarında olduğu gibi İrevan hanlarının da görevi hanlığı düşmandan korumak, topraklarını genişletmek, nüfus sayısını artırmak olmuştur. Her hangi bir hanlığın topraklarında vergi veren nüfusun çok olmasına, diğer hanlıkların toprakları üzerinde yaşayan taifelerin İrevan mülklerinde oturmasına çalışmışlardır. Hanlığın nüfusunun çok olması, savaş sırasında daha çok asker toplama imkanı sağlamaktadır. Hanlar topraklarına yapılan her hangi bir saldırı yüzünden hanlık sınırlarını terk ederek diğer bölgelere kaçmış nüfusun geri getirilmesi

⁸⁰ Шопен, Исторический..., с. 856-857.

⁸¹ Bkz: Vartan Qriqoryan, İrevan hanlığı HVIII esrin sonlarında (1780-1800), EA, İrevan (Ermenice'den Azerbaycan Türkçesine çeviri S.Hasanov), Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmi Arşivi, Fon. 1, lis. 5, inv. 261, s.42.

⁸² Шопен, Исторический..., с. 853.

⁸³ Шопен, Исторический..., с. 851-862; ОРВЗ, т. 4, с. 282-283; Взгляд на армянскую область из путевых записок Н.Нефедьева, тип. Н. Греча, Санкт-Петербург, 1839, с.72.

⁸⁴ ОРВЗ, ч. IV, с. 291-292.

⁸⁵ Николай Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе. т.I, (кн.II-III). Тип. Департамента уделов, Санкт-Петербург, 1871, с. 327.

⁸⁶ Шопен, Исторический..., с. 975.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

yönünde de çalışmalar yapmışlardır. Hem yabancıların saldırısı, hem de toprak sahiplerinin zulmünden kaçan halk, çoğu zaman Osmanlı Devleti topraklarına sığınmaktadırlar.

İrevan Hanlığında, feodal ekonominin kendine özgün özelliğini iki farklı alan – oturak ekincilik ve yarım göçebe sığırcılık oluşturduğundan, hanların onlara karşı takip ettiği politika da farklıdır. 18.Yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'ın bütün hanlıklarında olduğu gibi İrevan hanları ve onların halkı da çok ağır siyasi ve sosyal problemlerle karşılaşmışlardır. İrevan Hanlığı'nın askeri strateji önem açısından Kaçarlar İrani, Osmanlı Devleti ve Rusya'nın çıkarlarında olması nedeni ile buraya sık sık yapılan askeri yürüyüşler, saray devrimleri, hem hanlığın durumuna, hem de çiftçiliğe büyük darbe vurmaktaydı. Bu durumda hanlıklar ve güvendikleri feodaller istemeseler bile yaşam ve gelir kaynakları olan köylü emeğini korumak zorunda kalmışlardır. İ.P.Petruşevski bu konuyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Hanların ilk görevi halkı fazla heyecanlandırmamak, feodal sömürmesini son hadde ulaştırmamak ve köylülerin belli ataerkil durumda tutmaktır. Han bazen köy toplumunun hukukunu ve geleneklerini, o sırada da yarım göçebe taifelerin haklarını korumağa çalışıyordu. Sığırcılıkla uğraşan yarım oturak hayat geçiren elatların (topluluk) kabilelerin başkanlarının – elbeylerinin, hanın karşısında belirli sorumlukları vardı. Elbeyleri genelde savaş sırasında gösterdikleri kahramanlığa göre Handan ödül olarak yarım oturak ve oturak nüfusu olan topraklar alıyor ve böylece kendileri de direk olarak çiftçilikle uğraşıyorlardı. Şunu da belirtmemiz gerekir ki, elatlar İrevan Hanlığının tüm mahallarına – ilçelerine yayılmıştı. Fakat bazı elat taifelerin belirli zamanlarda silahlanarak hanın hizmetinde olmaları gerekmektedir”

⁸⁷. Bu bilgiden de anlaşılıyor ki, hanlığın sınırları içinde elatların çok olması, hem de savaş zamanı daha çok silahlı kuvvet demektir. Bu sebeplede hanlar kendi topraklarına daha çok elat çekmeğe çalışıyorlardı. Elbeylerinin çoğu zaman belli hizmetleri karşılığında Mahal'de oturuyorlardı. Örneğin, Karakalpaklar Çöyçe Mahalının nüfusunu oluşturuyor, Ayrımlı taifesiyse Aksaklı ve Seyitli mahallarında oturuyorlardı⁸⁸.

İrevan Hanlığı'nın diğer hanlıklar ile benzer yönü burada toplanılan vergilerin de iki türlü: para ve ürün olarak alınmasıdır. İrevan hanı Hüseyinkulu Hanın bizzat alınan vergilerden yıllık geliri 23076 Tümen 7 bin altın 12 2/1 Şahı⁸⁹, dolayısı olarak yıllık 16632 Tümen 5 bin altındı. Fakat İrevan hanlarının nüfus politikasını Azerbaycan'ın diğer hanlıklarının nüfus politikasından farklı kılan yönler de vardır. Direk olarak parayla alınan vergiler, her sene çiftçilerden şehir halkından, Terekeme elatlardan ve Ermeni din adamlarından alınmıyordu. Vergiler, yılda dört defa alınmakta olup, olaysız bir şekilde özel bir toplama aracılığıyla yapılmıyordu. İ.Şopen'in verdiği bilgiye göre; İrevan hanları hanlık halkından alınan vergileri topluluklar arasında bölüyorlardı. İrevan Hanlığında bulunan sekiz topluluğun her birindeki vergiler onların durumuna uygun ayarlanıyordu. Nüfusun çoğu kısmını Azerbaycan Türkleri oluşturduğundan toplam olarak 1724 Tümen 5 bin altın (Müslüman topluluklardan 1254 Tümen 5 bin altın, Ermenilerden – 440 Tümen, Boşa denilen Çingenelerden 30 Tümen) vergi alınmıyordu. Elatlar 8219 Tümen 8 Bin altın 5 Şahı vergi veriyorlardı. Dördüncü topluluğu oluşturan Büyük Çobankara, Saraşlı, Demircili, Kerimbeyli, Gafarlı, Şıhlar, Milli, Karaçöplü, Alikendli, Seyitli, Aksaklı, Ayrımlı gibi Türk boyları 2780 Tümen veriyorlardı⁹⁰. Azerbaycan Türk elatlarının içerisinde en çok vergi ödeyenlerin Ayrımlı Elatı (1040

⁸⁷ Илья Петрушевский, “Азербайджан в XVI-XVII веках”. Сборник статей по истории Азербайджана, в. I, Изд-во АН АзССР, Баку, 1949, с. 13; Fuad Eliyev, Urfan Hesenov, İrevan hanlığı. Elm, Bakı, 1997, s. 30-31.

⁸⁸ OPB3, ч.IV, с. 270.

⁸⁹ Azerbaycan Safeviler devletinin gümüş sikkesi.

⁹⁰ Шопен, Исторический..., с. 967-969; Fuad Eliyev, Urfan Hesenov, İrevan hanlığı..., s.34-35.

Tümen) olması, onların İrevan Hanlığında önemli yeri olduğunun göstergesidir. Genelde elatlar savaş zamanı silahlı birlikleri oluşturduğundan İrevan hanları onları hanlık sınırları içine çekmeğe özellikle dikkat ediyorlardı. Elatlar, yaylak – kışlak sığırcılığıyla ilgili bir hanlığın topraklarından diğer hanlığa geçebilme özgürlüğüne sahiptirler. Bu yüzden de hanlar onları kendi hâkim oldukları bölgelere çekmek için çeşitli ödül verme yöntemleri kullanmaktadırlar.

İrevan Hanlığı'nda nüfusun Binacı⁹¹ vergisinin miktarı nüfusun sayısına değil, köy halkını oluşturan binacıların sayısına bağlıdır. İrevan hanı Hüseyinkulu Hanın nüfuz politikasını farklı kılan yön, onun Binacı vergisini en yakın iki yardımcısı aracılığıyla toplamasına rağmen kendisinin bizzat her bir köyün durumu, toprağın verimliliği, suya olan ihtiyacıyla ilgilenmesi ve köylerde Binacı vergisini verecek durumda olan evleri belirlemesidir. Hüseyinkulu Han ekonomiden çok güzel anladığı için o hanlığı bir yönetici gibi değil, daha çok bir mülk sahibi olarak yönetmektedir. İrevan hanı halkının işini ve gelirlerini dikkatle araştırdığı için onların maişet durumlarını ve kaynaklarını da bilmektedir. Her bir köyün konumuna göre geliri, otlakların dağlara yakın ve uzaklığına göre verimliliğini tespit edebilmektedir. Bunun dışında Hüseyinkulu Han her bir köyün şehre veya önemli ticari yollara yakınlığını, üretilen ürünlerin kalitesini, onun az veya daha çok karla satılabileceğini, her köyde sığırcılığın durumunu da göz önünde bulundurmaktadır⁹². Bu da onun çok iyi komutan olması yanında hem de çok iyi ekonomi uzmanı olmasının göstergesidir. Tabii ki, tüm bunlar, onun başarılı nüfus politikası takip ettiğine kanıt olduğu gibi, aynı zamanda hanlığının korunmasını da sağlam temellere dayandırdığını göstermektedir. Hüseyinkulu Han, birkaç defa Rus ordularını yenmiş, onlara karşı uzun bir zaman direnebilmiştir.

Hüseyinkulu Hanın nüfus politikasını diğer hanlıklardan farklı yapan yönlerinden birisi de, halkın sorunlarını direk olarak kendisine söyleyebilmesi için imkân sağlamış olmasıdır. Şöyle ki, kuraklık düştüğünde, tarlalara çekirge sürüsü saldırdığında, sel bastığında veya bu gibi afetler zamanı Hüseyinkulu Han, halktan alınan Binacı vergisinin miktarını azaltmakta veya hiç almamaktadır⁹³. Fakat durum düzeldiğinde ve halkın geçimi iyileştikten sonra İrevan hanı bu vergiyi duruma göre artırmaktadır.

Bu politikalarla, İrevan hanı Hüseyinkulu Han, diğer hanlık halkının kendi hakimiyeti altındaki bölgeye yerleşmesini başarmıştır. Diğer hanlıklardan gelen yeni insanlara tohum, ekin aletleri ve çift hayvanları vermekle onları birkaç yıl için vergiden muaf tutmaktadır⁹⁴.

İrevan Hanlığında Karakalpak, Ayrumlu, Uluhanlı, Büyük Çobankara, Sedli, Seyitli – Aksaklı, Muğanlı ve s. taifelerine hanlar büyük önem vermektedirler. Zira, İrevan hanlarının askerî bölüklerinde Karakalpak süvarileri özel bir konuma sahiplerdir. Bazen hanlığın askerî gücünü artırmak için hanlar savaşkan taifeleri hanlığa göç ettirmektedirler. General Portyagin'in, General Tormasov'a 3 Ağustos 1810 yılında yazdığı raporundan anlaşılmaktadır ki, İrevan hanının kardeşi Hasan Han 400 aileye kadar olan Ayrumlu aşiretini hanlığa göç ettirmiştir. Diğer bir belgeden Rus memurlarının Karakalpaklıların İrevan Hanlığına yerleşmelerini engellemek için onların ağalarına Rusya mülklerine göçme teklifinde buldukları anlaşılmaktadır⁹⁵.

İrevan hanlarının nüfus politikasında hanlık nüfusunun artırılması önemli olmasına rağmen, bazen de istenirse de hanlığın nüfusu azalmaktadır. Çoğu zaman nüfusun azalması, İrevan

⁹¹ Bina sözünden yapılan, maddi açıdan sağlam temeli olan aileler demektir.

⁹² Шопен, Исторический..., с. 969 – 970.

⁹³ Шопен, Исторический..., с. 971-972; Fuad Eliyev, Urfan Hesenov, İrevan hanlığı..., s. 35-36.

⁹⁴ Шопен, Исторический..., с. 971-972; Gürcistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Tarih Arşivi, Fon. 3, vesika 52, v. 10; Fuad Eliyev, Urfan Hesenov, İrevan hanlığı..., s.32 – 33.

⁹⁵ АКАК, т. IV, Тифлис, 1870, dok. 1111-1112, с.725.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Hanlığına komşu devletlerin saldırmasıyla ilgilidir. Bazen işgalciler halkı cezalandırmak için onları zorla başka yerlere göçe zorlamışlardır. Örneğin, 1795 yılında Ağa Muhammet Han Gacar'ın İrevan hanlığına saldırısı sırasında, İrevan nüfusunun sayısı ciddi bir şekilde azalmıştır. Birinci ve ikinci Rusya – İran savaşları döneminde de şehir büyük yıkıntılara uğramış bunun sonucunda da nüfusta ciddi azalma olmuştur⁹⁶.

Askerî operasyonlar sırasında İrevan hanları halkın emniyetini sağlamak için onların bir kısmını kale içine, öteki kısmınıysa daha güvenilir yerlere göç ettirmektedirler. 1826 yılının temmuz ayında Şöreyel'e giren İrevan hanı, Abaran Kalesini Ruslardan temizledikten sonra kale nüfusunu İrevan'a, Gümrü'nün bazı köylerinin halkını ise İran tarafına göçe zorlamıştır⁹⁷. 1827 yılının nisanında İrevan'ın tüm nüfusunun Aras'dan güneye tehciri yapılmış, şehir halkı kendi yerlerini bırakarak kaleye yerleşmek zorunda kalmıştır. İrevan şehrinden ve İrevan Kalesinin civar bölgelerinden kaleye 18 bin insan göç etmek zorunda kalmıştır⁹⁸.

İrevan bölgesinde oturan az sayıda Hıristiyan nüfusa karşı hanlar bazen taviz verip bazen de cezalandırma politikası yürütmüşlerdir. Hıristiyan nüfusu cezalandırma, onların düşman saldırısı zamanı hanlara ihanet etmesiyle ilgilidir. Örneğin, 1827 yılında İrevan Kalesinin savunulmasında Ermeniler, Ruslarla işbirliği yaparak kaleyi savunanların konumu, sayısı, toprakların yeri ve s. gibi askeri sırları onlara vermişlerdir. Bunun dışında, bazı toprakların kullanan Ermeniler, mermileri Ruslara değil, kaledeki Müslümanlara atmışlardır⁹⁹.

Sonuç olarak İrevan hanlarının, diğer hanlara göre daha başarılı nüfus politikası takip ettiğini ve bu sebeple de hanlık nüfusunun çok daha fazla artmış olduğunu söylemek mümkündür.

5.Rus Çarlığının Ermenileri İrevan Hanlığı'na Göç Ettirmesi

Erzurum'da yaşayan Ermeniler, Rus birliklerinin İrevan Hanlığı'nı işgal etmesi halinde bu topraklara göç edecekleri¹⁰⁰ sözünü vermiş oldukları için İrevan'ın Rus hakimiyetine girmesini müteakiben Çar hükümeti, hâlen 18. yüzyılın başlarında Rusya çarı I. Petro'nun vasiyetini yerine getirerek, Ermenileri, Kaçarlar İran'ı ve Osmanlı Devleti'nden Kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirme politikasını uygulamaya başlamıştır¹⁰¹. Hâlen 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'a karşı gaddarlığı ile ün salmış olan Sisianov¹⁰², bu politikanın takipçisi ve uygulayıcısı olmuştur¹⁰³.

Rusya'nın işgali arefesinde İrevan Hanlığı'nın bütün Hıristiyan¹⁰⁴ ahalisinin genel sayısı %

⁹⁶ Fuad Eliyev, Urfan Hesenov, İrevan hanlığı..., s.42.

⁹⁷ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasipetlere Dair Arşiv Belgeleri, c. I, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı yayınları, Ankara, 1992. s.111 – 112; İrevan hanlığı. Rusiya işgali..., s.328.

⁹⁸ Александр Шербатов, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т. II, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург, 1890, с. 231, 321-322.

⁹⁹ СМОМПК, вып. IV, Издание Управления Кавказского Учебного Округа, Тифлис, 1884, с.36; Иван Ениколопов, Грибоедов и Восток. Айпетрат, Ереван, 1954, с.86.

¹⁰⁰ АКАК, т. II, в типографии Главного Управления наместника Кавказского, Тифлис, 1868, с. 631.

¹⁰¹ Yaqub Mahmudov, Real tarih ve "Böyük Ermenistan" uydurması. Turhan NPB, Bakı, 2014, s. 8.

¹⁰² Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'nı işgalinde önemli yere sahip olan Pavel Dmitriyeviç Sisianov (1754-1806), Gürcü kökenli Rus generali, Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'daki birliklerinin başkumandanı. 1806 yılının 8 Şubat'ında Bakü'de şehir kapılarının önünde Hüseyinkulu Han'ın adamlarından biri olan Aslan bey tarafından katledildi.

¹⁰³ АКАК, т. II, с. 631.

¹⁰⁴ İrevan Hanlığı topraklarında Ermenilerin sayısını yapay olarak artırmak amacıyla birçok Ermeni yazarlarının eserlerinde burada yaşayan tüm Hıristiyanlar (Çingeneler, Gürcüler, Yahudiler, Aysorlar, Hıristiyan Kürtleri vb.) Ermeni gibi sunuluyor ve bununla İrevan bölgesinin tarihi bilerekten Ermenilerin lehine sahteleştirilir. Örneğin, İrevan

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

20'den fazla olmamıştır. Bu bilgiyi, Şopen'in araştırmalarına dayanan Ermeni menşeli batı tarihçisi G. Bournoutyan'da kendi araştırmalarında itiraf etmiştir¹⁰⁵. Bundan başka, yazar İrevan Hanlığı topraklarındaki Ermenileri sayısı ile alakalı şunları yazmıştır; “Her durumda, Fars hakimiyeti devrinin¹⁰⁶ hiçbir zamanında Ermeni ahalisi ne çoğunluk oluşturmuş, ne de sayıca Müslümanlarla eşit olmuştur. Araştırmada bazı mahallerde Ermeniler çoğunluk gözükse de, bu o topraklardan 25.000'den fazla Müslüman'ın gitmesinden sonraki durum olup, bundan dolayı Fars hakimiyeti devrinde Ermenilerin çoğunluğu konusunda hiçbir kanıt yoktur”¹⁰⁷.

Türkmençay Anlaşmasını müteakiben 1828-1829 yılları arasında Ermenilerin, Kaçarlar İran'ı ve Osmanlı Devleti'nden İrevan Eyaleti'ne göç etmeye başlamasından sonra, buradaki nüfus dengesi değişmeye başlamıştır. Ancak yine de nüfusun 49875'i Müslüman¹⁰⁸, 324'ü Kürt, 20073'ü yerel Ermeni¹⁰⁹, 23568'i Kaçarlar İran'ından ve 21639 Osmanlı Devleti'nden göç ettirilmiş olan

şehrinde zengin Hıristiyan Çingenelerden oluşan 100 ailenin yaşadığı kaydedilir (Армянская анонимная хроника. 1722-1736 (пер. с турецкого и примечания акад. З.М.Бунятова), Элм, Баку, 1988, с.12).

¹⁰⁵ Bournoutian, The khanate..., s.59; Bournoutian. “The ethnic..., s.145, 121.

¹⁰⁶ Bağımsız İrevan hanları dönemi.

¹⁰⁷ Bournoutian, The khanate..., s. 59-60.

¹⁰⁸ Azerbaycan Türkü.

¹⁰⁹ Grigoryan misyonerleri istisna kabul edilirse, Ermenilerin bu Azerbaycan topraklarında ortaya çıkması 1441 yılında Ermeni Katolikosluğu'nun Kilikya'dan Azerbaycan Karakoyunlu Devleti'nin topraklarına, yani Üçkilise'ye göçürülmesinden (Аракел Даврижеци, Книга Историй. (Перевод с армянского, предисловие и комментарий А.А.Ханларян). Наука, Главная редакция восточной литературы, Москва, 1973, с. 326-327; Simeon İrevanlı, Camb., s. 19) sonra başlamıştır. İrevan bölgesindeki Azerbaycan topraklarını Ermenilerin hangi yollarla ele geçirdikleri ile alakalı Matenadaran'da bulunan 1687 tarihli bir vesikada, biz (yani Ermeniler) Azerbaycan Türklerine ait olan toprakları “... ya satın alır, ya zapt eder, ya sahibinin elinden çıkarır, ya rüşvet verip alır, ya bahşiş olarak elde eder veyahut da zorla ele geçiririz” denilmektedir (Симеон Ереванци, Джамбр. Памятная книга, зеркало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Пер. С.Малхасянца. под ред. П.Т.Арутюняна. Изд. восточной литературы, Москва, 1958, с.28). Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Devletleri'nin himayesinden yararlanan Üçkilise Katolikosları ve onların Avrupa'daki destekçileri Azerbaycan'ın bu kısmında Ermenilerin yerleşip çoğalmasına öncülük etmiştir. İlk devirlerde Ermeniler İrevan şehrinin kendisinde değil, ele geçirebildikleri Üçkilise Katolikosluğu'nun topraklarında ve ona bitişik arazilerde yerleşmişlerdir. Ermenilerin Çuhursed Beylerbeyliği'nin topraklarında yerleşmesine imkân veren amillerin başında, 16. – 17. Asırlar ve 18. Asrın ilk yarısında ortaya çıkan Safevi – Osmanlı savaşları gelmektedir. Safevi – Osmanlı savaşları zamanı yerli Müslüman ahalisi, yani Azerbaycan Türkleri ya kırılıp telef olmuş, ya da şia mezhebinden oldukları için Osmanlı ordularının hücumları esnasında topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Üçkilise ve onun çevresindeki Azerbaycan topraklarında yerleşen Ermenilerin burada daha da güçlenmelerine Safevi hükümdarı I. Şah Abbas (1587 – 1629) geniş imkânlar sağlamıştır. Onun fermanı ile Ermenilere Safevi Devleti'nin dış ticaret ilişkilerinin gerçekleştirilmesinde geniş imtiyazlar verilmiş, devletin topraklarında yaşayan Ermeni kiliselerine özel indirimler yapılmıştır (Илья Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в НН - начале НН вв. Изд-во Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета им. А.А. Жданова, Ленинград, 1949, s. 181-182; Güntekin Necefli, a.g.e., s.29, 32). Nadir Şah'ın Muğan'da taç koyma merasiminden sonra (1736), Üçkilise Katolikosu Azerbaycan Hanlarının hepsine Ermeni esirleri paylaşmıştır. Bu zaman şahın kılığına giren Katolikos Kenekirli Abraham Hıristiyan Meliklerinin yardımı ile Horasan'dan ve muhtelif yerlerden getirilen Ermeni esirlerin bir kısmını İrevan bölgesine göndermiştir (Абраам Кретаци, Повествование. (Критический текст, пер. на русский язык и ком. Н.К.Корганяна). Изд-во АН АрмССР, Ереван, 1973, с. 252-255). Bütün bunların neticesinde İrevan bölgesi ahalisinin demografik yapısında Ermenilerin menfaatine dikkat çekici değişiklikler yapılmıştır (İrevan hanlığı. Rusiya işğalı..., s.71-74). 18. yüzyılın başlarında Rusya çarı I. Petro'nun vasiyetini yerine getirerek, 19. Yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sı Ermenileri, Kaçarlar İran'ı ve Osmanlı Devleti'nden Kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirme politikasını uygulamaya başlamıştır. 19. yüzyılın başlarında General Sisianov bu politikanın takipçisi ve uygulayıcısı olmuştur. Ermenilerin İrevan hanlığına Göç Ettirilmesi I. ve II.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Ermeni'dir. Yani her şeye rağmen nüfusun çoğunluğu hala Azerbaycan Türklerinden müteşekkildir¹¹⁰.

Rusya'nın İrevan Hanlığı'nı işgali sürecinde Azerbaycan Türkleri her vasıta ile baskı ve zulme maruz bırakılarak öz topraklarını terk etmeye zorlanmışlardır. Göç edenlerin yerine de seri bir şekilde Ermeniler yerleştirilmeye devam edilmiştir. Rus askerî tarihçisi V.Potto bu hususla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “*Rus askerlerinin gelişine kadar İrevan Vilayeti'nde 20'ye kadar çeşitli tatar (Azerbaycan türkü) boyları yaşıyordu. Şimdi ise tüm yerleşik nüfus Aras'ın karşı yakasına uzaklaştırıldı. Terekeme Tatarları da topraklarını terk etmiştir; az kısmı Türkiye'ye, çoğunlukla ise İran'a gitmişti*”¹¹¹. General Paskeviç'in, Kont Nesselrod'a 27 Haziran 1827 tarihiyle göndermiş olduğu rapora göre: Aynı yılın ilk yarısında İrevan Hanlığı'nı 4500 Terekeme (elat) Müslüman Türk terk etmiştir. Yerel Azerbaycan Türkleri olan Karapapaklılardan 800 aile Aras'ın öbür kıyısında yerleşmiş, ayrıca Karapapaklılardan 100 aile ve Ayrım Türkleri'nden 300 aile Kars'a, güçlü Uluhanlı aşiretinden 600 aile Beyazid'e göç etmek mecburiyetinde kalmıştır¹¹². 1827 yılı boyunca İrevan hanlığını terk eden Müslümanların sayısı 8700 aile olup, bunlardan 5100'ü Kaçarlar İran'ına, 3600'ü ise Osmanlı Devleti'ne topraklarına göç etmiştir. Bunların yerine Kaçarlar İran'ından gelen 6315 ve Osmanlı Devleti'nden gelen 4393 Ermeni ailesi, yani toplam 10708 Ermeni ailesi İrevan Eyaleti'ne yerleştirilmiştir¹¹³.

Bu durum 1828 yılı Türkmençay ve 1829 yılı Edirne Antlaşmaları sonucunda artarak devam etmiş olup, söz konusu anlaşmalar, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına toplu şekilde göç ettirilmesi için büyük fırsat yaratmıştır. 21 Mart 1828 tarihinde Rusya Devleti tarafından “Ermeni Vilayeti”¹¹⁴ oluşturulduktan sonra, İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarındaki nüfus şöyledir: 81749 (16078 aile) Azerbaycan Türkü iken, 25151'i yerel¹¹⁵ (4428 aile), 35560'i ise (6949 aile) Kaçarlar İran'ından göç ettirilen Ermeni, 21666'i (3682 aile) Osmanlı Devleti'nden göç ettirilen Ermenidir. 324 kişi de Yezidi'dir. İ. Şopen'e göre; savaşlardan sonra “Ermeni Vilayeti”nde mevcut olan 752 köyden 521'i İrevan Eyaleti'ne aittir, savaş sonucunda vilayet bölgesinde 359 köy (bu arada İrevan eyaletinde 310 köy) harabe kalmış olup, nüfusu toplu katliamlara maruz kalarak, muhacir konumuna düşürülmüştür¹¹⁶. 1828 yılındaki yoğun Rus ve Ermeni baskısı, tedhiş ve terörü sonucunda İrevan'ın Müslüman nüfusunun büyük kısmı, açık veya gizlice vatanlarını terk edip komşu devletlere gitmekten başka kurtuluş yolu bulamamışlardır¹¹⁷. Kont Paskeviç, 1828 yılının Nisan ayında verdiği emirle, İrevan Eyaleti'ni terk eden göçmenlerin, Rusya sınırlarını sadece onun özel izniyle geçebileceklerini belirtmek suretiyle, geri dönmek isteyen Müslümanların önünü hemen hemen tamamen kapatmıştır¹¹⁸.

Türkmençay Antlaşmasının koşulları gereğince, İran topraklarında yaşayan Ermenilere bir yıl içinde kendi malvarlıkları ile Rusya hakimiyetindeki bölgelere göç etme izni verildiğinden, bu

Rusya-İran Savaşları sırasında da sürdürülmüştür.

¹¹⁰ Шопен, Исторический..., с. 635-642; İrevan hanlığı. Rusiya işgali..., s. 77.

¹¹¹ Василий Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том III. выпуск I-IV, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург, 1888, с. 334; Ирада Мамедова, Влияние переселенческой..., с. 32.

¹¹² АКАК, т. VII, док. 512, с. 547.

¹¹³ Рафик Сафаров, “Динамика этнического состава населения Иреванской губернии в ИИИ - нач. XX века (этно-политический аспект)”. Heberler (Tarih, felsefe ve hüquq seriyası), Bakı, 2004, №4, s. 112.

¹¹⁴ ОРВЗ, ч. IV, с. 270.

¹¹⁵ 109 no.lu dipnota bkz.

¹¹⁶ Шопен, Исторический..., с. 510-518.

¹¹⁷ АКАК, т. VII, док. 622, с. 646; док. 623, с. 647.

¹¹⁸ АКАК, т. VII, док. 438, с. 490.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

hukuktan yararlanan 8249 Ermeni ailesi, 1828 yılı Mart ayının ortalarından 1 Haziran'a kadar Kaçarlar İranından, göç etmişlerdir¹¹⁹. Göçmen Ermeniler, İrevan Eyaleti'nin 119 köyüne yerleştirilmişlerdir. Genel olarak, İrevan eyaletine 4559 (23568 kişi) Ermeni ailesi yerleştirilmiştir¹²⁰. Lazaryev'in emrini yerine getiren Gamazov'un raporuna göre, Ermenilerin ekseriyeti, İrevan'ın en iyi verimli bölgelerinden olan Şerur, Develi, Gerniçay, Zengi, Abaran, Kırkbulak, Dereçiçek ve Aras nehrinin İran tarafında bulunan kısmındaki Saat Çukuru'nda (Çukursedde – İ.M.), yani Sürmeli bölgesine yerleştirilmişlerdir. 300'den fazla zanatkâr Ermeni ailesi, İrevan'da yerli şehirlilerin, yani Azerbaycanlıların evlerine, Selmas ve Hoy hanlıklarından göç ettirilen 200 kadar Ermeni ailesi ise İ. Argutinski'nin talimatı ile Sürmeli mahalında yerleştirilmişlerdir. Ermeniler, İrevan Eyaleti'nin 119 köyünde ikamet edecek şekilde dağıtılmışlardır. Bu çabaların sonucunda; İrevan eyaletinde toplam 4559 (23568 kişi) Ermeni ailesi yerleştirilmiştir.¹²¹ İ. Yenikolopov'a göre, A. Griboyedov Ermenilerin İran'dan Rusya sınırlarına, yani Çukursed bölgesine göç ettirilmesine özel önem vermiş ve bu meseleye Rusya'nın Doğu'daki konumunu kuvvetlendirmenin teminatı olarak bakmıştır¹²².

1828-1829 Rus-Türk savaşından sonra, Osmanlı Devleti'nden, İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının yerinde oluşturulan "Ermeni Vilayeti"ne 3682 aile, 21666 kişi Ermeni, 67 aile, 324 kişi Yezidi Kürt göç etmiştir. Bu göçmenler, özellikle eski İrevan Hanlığı'nın Kırkbulak, Sürmeli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dereçiçek ve Göyçe mahallarının 129 köyüne yerleştirilmiştir¹²³. Bu göçlerden sonra 1829'da Ağrıdağ'ın çevresindeki 12 köyde ve Serdarabad köyünün yakınlarındaki Melik Nubarov¹²⁴ tarafından tespit olunamayan köylerde yaşayan 230 ev ile birlikte 3711 ev, Üçkiliseye bağlı 7 köyde 690 ev Ermeni, eskiden Ermenilerin yaşamadığı Serdarabad köyünde 800 ev, İrevan şehrinde 870 ev Ermeni kayıt altına alınmıştır¹²⁵. Melik Nubarov'un Serdarabad köyünde 800 ev Ermeni'nin bulunduğunu ifade etmesi, diğer kaynaklardaki veriler ile uyumsuzdur. Öyle ki, İ.Şopen'e göre Serdarabad köyünde Ermeni nüfus yaşamamıştır, fakat Serdarabad Mahalı'nda toplam 469 Ermeni ailesi kaydedilmiştir¹²⁶. Melik Nubarov, Serdarabad köyünü kastetmektedir, çünkü Serdarabad Mahalı'na dahil olan köylere listede ayrıca yer verilmiş olup, karşısında mahal olduğu yazılmamıştır. Eğer Melik Nubarov'un, Serdarabad köyünü değil de, mahalını öngörmüş olduğu düşünülecek olursa, o zaman, onun listede ayrıca verdiği bu mahala giren köylerdeki Ermeni ailelerinin sayısını hesaba almasak, o zaman mahal üzere olan Ermeni ailelerinin sayısı daha az, yani 172 olur. Tüm bunlar Melik Nubarov'un verdiği rakamın çok abartılı olduğunu kanıtıyor. Daha önce de kayd ettiğimiz gibi, önceleri Ermenilerin hiç yaşamadığı Serdarabad kalesinde

¹¹⁹Сергей Глинка, Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России. В тип. Лазаревых Института Восточных языков, Москва 1831, с. 48, 55, 92, 115, 131; Kemal Beydilli, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler. Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Cilt: VIII, Sayı 17'den ayıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, Ankara, 1988, s. 407, 410.

¹²⁰Шопен, Исторический..., с. 635-642.

¹²¹Ениколопов, Грибоедов и Восток, с. 135-136, 141.

¹²²Yenikolopov, a.g.e., s. 128.

¹²³Шопен, Исторический..., с. 636-642.

¹²⁴Belgeyi düzenleyen Ermeni.

¹²⁵Список армянских селений в Персии, составленный Лазар Мелик-Нубаровым 24 марта 1827 года. Тифлис. РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 170, л. 2-2 об; Опись армянским городам и селениям находящемуся в Персии учиненная жившим оной около 10 годах Карабахским дворянином Лазаром Мелик Нубаровым в 1829 году. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (далее РГВИА), ф. 446, оп. 1, д. 175, л. 2-2 об.

¹²⁶Шопен, Исторический..., с. 579-584.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

bulunan 270 evin 1829 yılında Ermeniler tarafından benimsenilmesi¹²⁷ de Nubarov'un vermiş olduğu verilerin abartılı olmasının kanıtıdır.

Melik Nubarov'a göre, İrevan şehrinde yaşayan Ermeni ailelerinin sayısı (870 avlu¹²⁸) olup, İ.Şopen'in verdiği sayıdan (567 aile¹²⁹) daha fazladır. Türkmençay Antlaşmasından sonra İrevan şehrine İran'dan 366, Osmanlı devleti'nden ise 11 Ermeni ailesi göç ettirilerek yerleştirilmiştir¹³⁰. Başka bir kaynağa göre ise, 300'den fazla zanatkâr Ermeni ailesi, İrevan'da yerel şehirlilerin evlerine yerleştirilmiştir¹³¹.

İrevan şehri de dahil İrevan Eyaleti'ne dahil olan köylerdeki ailelerin sayısının Melik Nubarov'un¹³² verileri ile İ.Şopen'in¹³³ Ermenilerin buraya 1828 yılında göçürülmesinden önce bu eyaletin köylerinde yaşayan Ermeni ailelerinin sayısı ile kıyaslı karşılaştırılması aşağıdaki tabloda verilmiştir.:

Tablo 2

Şehir ve köylerin adı	Evlerin sayısı	Ailelerin sayısı
	Melik Nubarov'a göre	İ.Şopen'e göre
Ağrıdağ'ın çevresinde (İrevan Eyaleti'nde ¹³⁴):		
İrevan şehri	870	567
Kanaker (Kanakir)	110	58
Norke (Çölmekçi)	60	80
Norakavat (Noragovit)	70	28
Ağbaş	30	21
Şenakavat (Şingovit)	35	11
Çarbağ	25	yok
Yenkiça (Yengica ¹³⁵)	30	yok
Vetlye ¹³⁶	40	
Akuri (Ark-uri)	150	177
Partsapı (Parataş)	40	8
Göy Kızı ¹³⁷	30	
Elar (İllar)	15	18
Ptsni (Bcni)	30	24
Arinç (Arinc)	30	33
Paraka (Paraga)	60	21
Kalara (Kalali)	55	35
Şaparabad (Şerifabad)	20	yok
Kavakert (Gavar)	30	viran (harabe) köy
Dohs (Toss)	25	10

¹²⁷ ОРВЗ, ч. IV, с. 291

¹²⁸ Список армянских селений..., л. 2

¹²⁹ Шопен, Исторический..., с. 543-544.

¹³⁰ Шопен, Исторический..., с. 544-546.

¹³¹ ОРВЗ, ч. IV, СПб., с. 291.

¹³² Список армянских селений..., л. 2 – 2 об.

¹³³ Шопен, Исторический..., с. 544-634

¹³⁴ Tabloda parantez içinde yazılanlar Şopen'in eserinde verilen köylerin adıdır.

¹³⁵ Şopen'de bu köy Nahçıvan Eyaleti'ne aittir.

¹³⁶ Şopen'de bu köyün adı kayd edilmemiştir, ya da başka ad altında verilmiştir.

¹³⁷ Şopen'de bu köyün adı kayd edilmemiştir, ya da başka ad altında verilmiştir.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Prankanats (Frankanots)	25	24
Ekerek	10	yok
Parbi (Parpi)	25	21
Molla Dursun	6	8
Serksovil (Sergeul)	5	yok
Sagmasuvank (Sagmosa- vank)	15	yok
Oganavank (İoganna- vank)	25	yok
Uşi	5	yok
Alikoça (Alikoçak)	25	yok
Damcılı	10	yok
Pyürakan (Piragyan)	30	15
Şehriyar	80	85
Gurdugulu	85	22
Serdarabad ¹³⁸	800	yok
Kob (Kulp)	150	173
Blur	100	69
Avçılar (Evciler ¹³⁹)	50	51
Aletli (Aletli) ¹⁴⁰	40	36
Gohvele ¹⁴¹	60	
Serdarabad yakınlarındaki adı bilinmeyen köylerde (Serdarabad Kalesi, Molla Bayezid ve Keçili)	230	212
Sagatabad (Şagab)	120	viran (harabe) köy
Kegartavank (Karmirvank)	60	10
Üçmüezzin Kilisesi'ne ait köylerde: Vağarşabad	450	397
Uşakan	40	82
Eşterek	70	122
Muğni (Mogni)	20	10
Yegvard	50	30
Ketarkel (Gedergel ve ya Çaykutara)	20	viran (harabe) köy
Mastar (Masdere)	40	74

Tablo 2'den açıkça görülmektedir ki, Melik Nubarov'un verileri genellikle abartılmış ve gerçeği yansıtmamaktadır. Ayrıca Azerbaycan Türkçesi'nde var olan yer isimleri, çoğu durumda Ermeniceye uyarlanmış, değiştirilmiş şekilde verilmiştir. Örneğin, Tanakert - Tepedibi, Mastar -

¹³⁸Şopen'e göre, Serdarabad köyünde Ermeni nüfus yaşamamıştır, fakat Serdarabad Mahalı'nda toplam 469 Ermeni ailesi kaydedilmiştir. Melik Nubarov Serdarabad köyünü kastediyor, çünkü Serdarabad Mahalı'na dahil olan köyler listede ayrıca verilmiştir ve onun karşısında Mahal olduğu yazılmamıştır.

¹³⁹Şopende Evciler adı altında 2 köy kaydedilmiştir. Sürmeli Mahalı'na bağlı köyde 51 aile, Serdarabad Mahalı'na bağlı köyde ise 9 aile vardı.

¹⁴⁰Elietli

¹⁴¹Şopen'de bu köyün adı kayd edilmemiştir, ya da başka ad altında verilmiştir.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Masdere, Ketarkel - Gedergel, Norke - Çölmekçi vb. yer isimleri bu şekildedir. Ayrıca, Melik Nubarov'un köylerle ilgili verilerinin çoğunluğu da abartılmıştır, bunlardan sadece birkaçı Kenekir, Noragovit, Yegvard, Muğni, Vagarşabad, Karmirvank, Blur, Gurdugulu, Singovit, Parataş vb'dir. bazı köylerde ise Ermeniler hiç yaşamamış olup, bunlardan Serksovil, Sagmasuvank, Uşi, Oganavank, Alikoça, Damcılı, Ekerek vb. köylerde Ermeniler kayda alınmamıştır.

Rus kaynakları da, İrevan Eyaleti'nin demografik yapısında zorla yapılan değişikliği tasdik etmektedir: "*Pembek ve Şöreyel'in ahalisi Rus işgalinden sonra değişmiştir. Yerli halkın yerine gelenler (yani Ermeniler) geçti. Şöyle ki, yerli ahali içerisinde oranın eski sakini olan ihtiyar Ermeni'yi nadir olarak bulursun. Yani ahali buraya aslında "Ermeni vilayeti"nden, Erzurum'dan, Kars ve Kürdistan'dan göçürülmüştür, toplam 4648 aile, 16 bin kişiden oluşmaktadırlar. Şimdilerde Pembek distansiyasının sakinleri iki kısma bölünür. Yerli sakinler (yani Azerbaycan Türkleri) ve yeni göç edenler (yani Ermeniler). Sonuncular, Rusya – Türkiye savaşından sonra 1829 yılında Rus hükûmetinin tabiliğine geçmişlerdir.*" 1829 yılının nüfus sayımı sonuçlarına göre, bölge ahalisi, yerli sakinler (Azerbaycan Türkleri) 1536 aile (5425 kişi) ve yeni göç etmiş olanlar (Ermeniler) 3148 aileden ve (10575 erkekten) ibarettir¹⁴².

Rus hakimiyetinin ilerleyen yıllarında, nüfus oranı giderek Azerbaycan Türklerinin aleyhine Ermenilerin ise lehine gelişme kaydetmeye devam etmiştir. 1832 yılının nüfus sayımı sonuçlarına göre; Pembek ve Şöreyel'de 169 Aysor (Nasturi) erkek, 14963 Ermeni erkek, 963 Katolik Ermeni erkek ve 546 Tatar (Azerbaycan Türkü) erkek kayda alınmıştır¹⁴³. Bölgeye (Distansiya'ya) Ermenilerin göç etmesinden sonra 1829'da burada Azerbaycan Türkleri %34 (5425 erkek), Ermeniler ise %66 (10575 erkek) iken, 1832 yılında Azerbaycan Türkleri'nin sayısı %3,28'e kadar (546 erkek) inmiş durumdadır. Ermenilerin bölgeye yerleştirilmesinin sürdürülmesi sonucunda Ermenilerin sayısı çoğalarak %95,7'ye (15926 erkek) ulaşmıştır. Ayrıca, ilgili kaynağın verilerine göre; 1832 yılının sonu ve 1833 yılının başında Pembek-Şöreyel bölgesine Tsalka Dairesi'nden 182 ev (674 kişi) Ermeninin göç etmesini müteakiben¹⁴⁴, bu rakam %96'e (16600) kadar ulaşmıştır. Görüldüğü gibi, İrevan bölgesinde Azerbaycan Türkleri'nin sayısının %4'e kadar azalması, oldukça büyük asimilasyonun ve aynı zamanda kısa bir sürede bölgenin Hristiyanlaştırılmasının kanıtıdır.

1832 yılı nüfus sayım listesine göre, İrevan Eyaleti'ndeki köylerden 463'ünde Müslümanlar (Azerbaycan Türkleri), 98'inde Ermeniler, 65 köyde de hem Azerbaycanlılar, hem de Ermeniler karışık halde yaşamaktadırlar. Önceleri hiç bir Ermeninin yaşamadığı Göyce, Abaran, Vedibasar, Şerur vb. bölgelere toplu olarak Ermenilerin yerleştirilmesi dikkat çekmektedir. İran'dan göç etmiş olan Ermeniler, Azerbaycan Türklerinin terk etmek zorunda kaldıkları 62 köye yerleşirken, Azerbaycan Türklerinin hali hazırda yaşamaya devam ettikleri 68 köye ve karışık nüfusu olan 24 köye ve yeni kurulmuş olan 32 Ermeni köyüne yerleşmişlerdir. Türkiye'den gelen göçmen Ermeniler, İran'dan gelenlerden farklı olarak, Rus işgaline kadar sadece Müslümanlara ait olan ve Rus baskısı ile terk edilmiş durumdaki 64 köye yerleştirilmişlerdir. Onların bir kısmı bundan önce gelen Ermenilerin (15 köy) ve İran Ermenilerinin (23 köy) veya ahalinin karışık yaşadığı köylere (12 köy) yerleştirilmişlerdir. Yalnız Türkiye Ermenileri'nin az bir kısmı karışık köylerde

¹⁴²OPB3, ч. II, с. 303-304; İrade Memmedova, "İrevan Bir Türk Hanlığıdır (demografik araştırma)". II uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu. 15-17 Ekim 2008, Kafkas Üniversitesi. Kars, 2009, s. 231; İrade Memmedova, "HİH esrin evvellerinde Rusiyanın Azerbaycanda etnodemoqrafik veziyyeti deyişmek siyasetinin Azerbaycanın sonraki tale-yine tesiri", Tarih ve gerçeklik (Azerbaycan Tarih Qurumu), Bakı, 2008/1(3), s.95-96.

¹⁴³OPB3, ч. II, с. 304.

¹⁴⁴OPB3, ч. II, с. 304.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

yerleştirilmiştir. Böylece, Ermeni göçmenler, boşaltılan 126 Azerbaycanlı köyüne, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı 70 köye, 22 karışık ve 47 Ermeni köyüne yerleştirilmişlerdir¹⁴⁵.

Bu durum Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirilensi layihasını hazırlayan Griboyedov'u¹⁴⁶ bile rahatsız etmiş olmalı ki; Ermeni göçmenlerin Müslümanların arazi ve evlerine yerleştirilmelerini, doğru bulmayarak, devlet arazisi yerine Ermenilerin bu şekilde iskan edilmelerinin, Müslümanları sıkıştırdığından bahsetmiştir¹⁴⁷.

M. Vladikin'in¹⁴⁸ "Kafkasya boyunca seyahat" eserinde: "1827 ve 1829 yıl savaşlarından sonra Ermeni vilayeti İran ve Türkiye'den gelen Ermenilerle doldu. İrevan Guberniyası'nda yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu buranın eski sakinleri olmayıp 1828 ve 1829 yılı savaşlarından sonra Türkiye'den buraya göç ettirilmiş olanlardır"¹⁴⁹, şeklinde yazması, Ermenilerin İrevan topraklarının yerli sakinleri olmadığını da kanıtlamaktadır. Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya göç etmiş olan 90 bin civarında Ermeni, Bembek-Şureyel, Tsalka, Ahalsık ve "Ermeni Vilayeti"nde yerleştirilmişlerdir¹⁵⁰. Bölgenin demografik yapısı bu şekilde değişmeye başlamıştır.

J.Makkarti'ye¹⁵¹ göre, 1827-1829 yılları arasında çok sayıda Müslüman, özellikle de Azerbaycan Türkleri, Ruslar tarafından baskıya maruz kalarak kendi topraklarından sürülmüşlerdir. Bu tarihlerde, İrevan Hanlığı'nın nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar, özellikle de Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. Rus istilası dolayısıyla bu toprakları işgali sırasında İrevan Hanlığı'nın Müslüman nüfusunun %30'u (26.000 kadarı) Ermeniler tarafından ya katledilmiş ya da göçe zorlanmıştır. Bu Müslümanların yerine Kaçarlar İran'ı ve Osmanlı Devleti'nden göç ettirilen Ermeniler yerleştirilmiştir¹⁵². Smirnov, Ermenilerin, Türkmençay ve Edirne Antlaşmaları'nın kendilerine verdiği hukuktan yararlanarak Kaçarlar İran'ından 90 bin, Osmanlı Devleti'nden ise yaklaşık 75 bin kişiyi göç ettirerek Azerbaycan topraklarına yerleştirdiklerini yazmaktadır¹⁵³. Resmi belgelere göre; Osmanlı Devleti'nden 84 binden fazla Ermeni ve Rum¹⁵⁴, Paskeviç'e göre 90 binden fazla¹⁵⁵, K. Beydilliye göre ise 100 bine kadar (20 bin ev) Ermeni göç etmiştir¹⁵⁶. Osmanlı resmi

¹⁴⁵Шопен, Исторический..., с. 543-630.

¹⁴⁶ Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov (4 [15] Ocak 1795, Moskova - 30 Ocak [11 Şubat] 1829, Tahran) - Rus diplomatı, şairi, oyun yazarı, piyanist ve besteci, asılzade, devlet müşaviri (1828). Eylül 1826 yılında o, Tiflis'e hizmete döndü ve diplomatik faaliyetini sürdürdü. Sonuç olarak Rusya lehine Türkmençay Antlaşması'nın (1828) imzalanmasına katılmış ve anlaşmanın metnini St.Petersburg'a götürmüştür. İran'da Rusya'nın elçisi olarak görevlendirilmiştir.

¹⁴⁷АКАК, т. VII, док. 618, с. 642.

¹⁴⁸Vladikin Mihail Nikolayeviç – beyzade, oyun yazarı, 1830 yılında doğdu, 24 Şubat 1887 yılında öldü.

¹⁴⁹Путешествие по Кавказу. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу М. Владыкина, ч.I, Москва, Тип. И.И. Родзевича, 1885, с. 12, 226; Ирада Мамедова, Влияние переселенческой..., 32-33.

¹⁵⁰АКАК, т. VII, док. 829-830.

¹⁵¹ Louisville Üniversitesi'nin Profesörü, demograf, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan tarihi üzerine çeşitli eserlerin yazarı. Bunlar sırasında, "Müslümanlar ve Milli Azınlıklar", "Türkiye'ye bir bakış", "Müslümanların sınır dışı edilmesi", sonucuda büyük bir bölüm Azerbaycan hakkındadır.

¹⁵²Джастин Маккарти, Каролин Маккарти, Тюрки и Армяне. Руководство по армянскому вопросу (перевод с английского языка), Азернешр, Баку, 1996, с. 34-35; Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922, Çeviren Fatma Sarıkaya, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014, s. 33.

¹⁵³Николай Смирнов, Политика России на Кавказе в XVI – XIX веках. Соцэкгиз, Москва, 1958, с. 180.

¹⁵⁴АКАК, т. VII, док. 830, с. 847.

¹⁵⁵АКАК, т. VII, док. 829, с. 845

¹⁵⁶Beydilli, 1828-1829 Osmanlı-rus savaşında ..., s. 407, 410.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

belgelerine göre sadece Erzurum'dan 4230 ev (21150 kişi) Ermeni göç ederek bölgeye gelmiştir¹⁵⁷. Erzurum Vilayeti'nden 10 bin Ermeni ailesi 1829 yılında Rusların peşi sıra Türkiye'den ayrılmış ve İran'dan gelmiş olan 40 bin Ermeni ile buluşmuştur¹⁵⁸.

1831 yılı 3 Nisan tarihli belgede, Osmanlı Devleti hakimiyetindeki bölgelerden 14044 Ermeninin göç ettiği belirtilmektedir. Erzurum'dan göç eden 7298 Ermeni ailesinden 5000'ni, ayrıca Ardahan'dan tehcir edilen 67 Ermeni ailesi Ahıska topraklarında, 1050 Ermeni ailesi Borçalı'da ve Çalka çevresinde kalan 1248 aile ise Pembek ve Şüreyel'de yerleştirilmiştir. Kars'tan göç ettirilen 2464 aileden 2264'ü Pembek ve Şüreyel'de, 200'ü ise Talın Mahalı'nda, Bayazıt'ten köçürülen 4215 aile Göyçe gölü civarında ve Baş Aparan'da yerleştirilmiştir¹⁵⁹. Bu göçleri teşvik etmek amacıyla Çarlık Rusyası tarafından 1831 yılının Nisan ayında, Osmanlı Devleti'nden gelen Hıristiyanlar: Ermeni ve Rumlardan oluşan 14 binden fazla aileye (90 bin kişiye kadar) 380 bin ruble gümüş nakit ayrılmıştır¹⁶⁰.

Bu göç ettirilmeler sonraları da sürdürülmüş ve bu da nüfusun etnik yapısını çok ciddi olarak etkilemiştir. Burada verilen karşılaştırmalar da bunu teyit etmektedir. Eğer 1826 yılında İrevan Hanlığında 12 bin aile (%76) Tatar (Azerbaycan Türkü), 3800 aile (%24) Ermeni yaşamakta ise¹⁶¹, 1828 - 1829 yılları arasında Ermenilerin Kaçarlar İran'ı ve Osmanlı Devleti'nden İrevan Eyaleti'ne göç ettirilmelerinden sonra burada 49875 (%43.2) Müslüman (Azerbaycan Türkü), 324 (% 0.3) Kürt, 20073 (17.4%) yerel Ermeni¹⁶², 23568 (%20.4) Kaçarlar İran'dan tehciri yapılan Ermeni ve 21639 (%18,7) Osmanlı'dan göç ettirilen Ermeni yaşıyordu¹⁶³. Yani iki yıl zarfında yani Ermenilerin bölgeye göç etmesinden sonra Azerbaycan Türklerinin oranı %76'dan 43,2'e inmiş, Ermenilerin sayısı ise %24'den %56,5'e kadar artmıştır.

Eğer 1829 yılında İrevan şehrinde Tatar (Azerbaycan Türkleri) ailelerin sayısı 1807 (7331 kişi), Ermeni ailelerin 994 (4132 kişi) idiyse, artık 1880 yılında şehirde 1318 (6293 kişi) Tatar, 9509 (5975 kişi) Ermeni, 46 (115 kişi) Rus, 7 (26 kişi) Gürcü ailesi kayda alınmıştır¹⁶⁴. Bu karşılaştırmalı tahlilden açıkça görülmektedir ki, 50 yıl boyunca şehirde Hıristiyan nüfus, Ermenilerin bilinçli bir devlet politikası ile buraya yerleştirilmesi sonucunda 8568 aile artmış, Azerbaycan Türkleri'nin sayısı ise 489 aile azalmıştır. Bu da Azerbaycan Türklerine ya da bir diğer ifade ile Müslümanlara Çarlık Rusyası tarafından uygulanan bilinçli bir asimilasyonun kanıtıdır.

J.Makkarti G.Burnutyanyan'a istinad ederek 1832'ye kadar 45 bin Ermeni'nin yeni yerleşimçi olarak İrevan'a geldiğini, "fakat Ermenilerin İrevan'da nüfus çoğunluğu kesinlikle ele geçirmesinin 19.yüzyılın son çeyreğinde, 1855-1856 ve 1877-1878 Rus-Türk harplerinden sonra, ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndan getirilen Ermenilerin bölgeye yerleştirilmesi ile mümkün olduğunu"

¹⁵⁷Bkz: Beydilli, 1828-1829 Osmanlı-rus savaşında..., s. 407, 410.

¹⁵⁸Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün...s. 34.

¹⁵⁹АКАК, т. VII, док. 830, с. 847.

¹⁶⁰Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. Ч. I, в типографии Лазаревых Института Восточных языков, Москва, 1833, с. 61; Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, Tarihın qara sehifeleri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Qartal, Bakı, 1998, s. 40.

¹⁶¹Кавказский сборник, т. ННІ, типография Канцелярия Главнначальствующаго гражданскою частью на Кавказе, Тифлис, 1901, с. 26.

¹⁶²109 no.lu dipnota bkz.

¹⁶³Шопен, Исторический..., с. 635-642; İrevan hanlığı. Rusiya işğalı..., s. 77.

¹⁶⁴Степан Зелинский, "Город Эривань". Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск первый, Издание Управления Кавказского Учебного Округа, Тифлис, 1881, с.40-41; Ирада Мамедова, Влияние переселенческой политики..., с. 29-36.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

belirtmiştir. Müslümanların yok edilmesi veya zorla göç ettirilmesi, Rusların bölgeyi İran ve Osmanlı İmparatorluğu Ermenileriyle doldurmalarına olanak sağladı¹⁶⁵.

N.N. Şavrov, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki asimilasyon ve sömürgeci politikası hakkında şu bilgileri vermektedir: "Biz sömürgecilik faaliyetimize Güney Kafkasya'da Rusları değil, bize yabancı olan halkların yerleştirilmesinden başladık... 1826-1828 savaşının son ermesinden sonraki iki yıl zarfında; 1828 yılından 1830 yılına kadar Güney Kafkasya'ya 40 bin İran ve 84 bin Türkiye Ermenisi göçürdük ve onları Ermeni nüfusunun cüzi olduğu Yelizavetpol ve İrevan Guberniyalarının en iyi devlet topraklarında yerleştirdik. Onları ayrıca Tiflis Guberniyası'nın Borçalı, Ahıska ve Ahalkelek kazalarında yerleştirdik. Onların yerleştirilmesi için 200 bin desyatinden artık devlet toprağı ayrıldı, Müslümanlardan 2 milyon rublden artık miktarda özel mülkiyet toprakları satın alındı. Yelizavetpol Guberniyası'nın dağlık bölgesi ve Göyçe gölünün kıyısında bu Ermeniler yerleştirildi. Dikkate almak gerekir ki, resmi techir edilen 124 bin Ermeni ile birlikte, gayri resmi şekilde göç ettirilenler de çok olmuştur ve toplam, göç ettirilenlerin sayısı 200 binden fazladır¹⁶⁶».

19. Yüzyılın 90'lı yıllarında Osmanlı Devleti'ne karşı başlayan Ermeni ayaklanmalarının bastırılmasından sonra 400 bine yakın Ermeni yine Güney Kafkasya'ya, Azerbaycan topraklarına göç etmiştir. N. Şavrov da benzer şekilde, 19. Asrın başlarında Güney Kafkasya'da yaşayan 1.300.000 Ermeninin bir milyondan fazlasının yerli olmayıp, onları buraya biz göçettirdik¹⁶⁷, demektedir.

1886 yılının nüfus sayım listesine göre; İrevan Guberniya'sında yaşayan 78317 kişiden 35091'inin (%44,8) Tatarlardan, 22096'sinin (%22,2) Ermenilerden, 21130'unun (%27) Kürtlerden oluşmasına¹⁶⁸ ve Ermenilerin bu topraklarda yerleştirilmesinin sürdürülmesine rağmen yine de Azerbaycan Türklerinin Guberniya'da çoğunlukta olmasının göstergesidir. Aşağıdaki tablo 3'de bu durum görülmektedir.

Tablo 3

1886 yılı nüfus sayım listesine göre İrevan Guberniyası'nda nüfusun uyuşuğu				
	toplam	Tatar	Ermeni	Kürt
İrevan Guberniyası'nın toprakları	78317 (%100)	35091 (%44.8)	22096 (%28.2)	21130 (%27.0)
Sürmeli Kazası	71066 (%100)	34351 (%48.3)	22096 (%31.1)	14619 (%20.6)
İğdir Alanı	30647 (%100)	11868 (%38.7)	15204 (%49.6)	3575 (%11.7)
Taşburun Alanı	20520 (%100)	13034 (%63.5)	2265 (%11.0)	5221 (%25.4)
Gulp Alanı	19899 (%100)	9449 (%47.5)	4627 (%23.3)	5823 (%29.3)

¹⁶⁵ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün...s. 33-34.

¹⁶⁶ Николай Шавров, Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911, s. 63.

¹⁶⁷ Шавров, Новая..., с. 63.

¹⁶⁸ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года, Типография И.Мартиростанца, Тифлис, 1893 (страницы без номера).

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

“İrevan Guberniyası’nın, kaza, polis alanları ve köylerin sınırları belirtilmekle haritası” guberniyanın köy ve şehir nüfusunun uyruklara göre sayısının 19.yüzyılın başlarına oranla yüzyılın sonlarında Ermenilerin yararına değiştirilmesini görme fırsatı veriyor. 1826 yılında İrevan Hanlığında Azerbaycan Türkleri %76, Ermenilerse %24 ve Nahçıvan hanlığında Azerbaycan Türkleri %76.8, Ermenilerse %23.2’ydise, artık 19.yüzyılın 30’lu yıllarında Rusların tehcir politikası sonucu “Ermeni Vilayeti”nde Azerbaycan Türkleri %49.1, Ermenilerse %50.1, yüzyılın sonundaysa İrevan Guberniyası’nda Azerbaycan Türkleri azalarak %37.5, Ermenilerse çoğalarak %56 olmuşlardı¹⁶⁹. Aşağıdaki tablo 4’den İrevan Guberniya’sının köy ve şehir nüfusunun uyruklarına göre sayısında bu durum görülmektedir:

Tablo 4

19. yüzyılın 90’lı yıllarında İrevan Guberniyası’nın köy ve şehir nüfusunun sayısı								
Kazalar: köy nüfusu	Uyruklara göre (kişi)							
	Tatar	Kürt	Rum	Aysor (Nast uri)	Mordva	Rus	Ermeni	Diğerleri
İrevan	52880	8129	-	1381	-	-	36426	-
Aleksandropol	4580	3739	587	-	-	957	101634	-
Nahçıvan	39222	473	-	-	-	165	33018	-
Yeni Bayazid	29523	2405	113	-	143	2567	61367	-
Sürmeli	34351	14619	-	-	-	-	22096	-
Şerur- Dereleyez	43566	880	-	232	-	-	17094	-
Üçmüezzin	30203	6195	-	69	-	-	64124	-
Şehir nüfusu								
İrevan	7228	-	-	-	-	313	7142	55
Aleksandropol	881	-	321	-	-	65	22921	42
Nahçıvan	4836	-	-	-	-	-	2041	82
Ordubad	3787	-	-	-	-	-	412	-
Yeni Bayazid	-	38	-	-	-	-	7426	24
Toplam	251057	36478	1021	1682	143	4067	375701	203
%	%37,5	%5,4	%0,2	%0,3	%0,02	%0,6	%56	%0,03

Korsun’un 1909 yılında İrevan-Nahçıvan ilinin etnik yapısına dair verdiği bilgiye göre, söz konusu tarihlere, bölgenin %54,2’sini Şii Tatarlar (Azerbaycan Türklerini Rus kaynakları böyle adlandırmıştır), %42,9’unu Ermeniler, sadece %2,3’ünü Ruslar oluşturmaktadırlar¹⁷⁰. Görüldüğü gibi, Ermenilerin 1828 yılı Türkmençay Antlaşmasından sonra Kaçarlar İran’ı ve Osmanlı Devleti topraklarından eserin yazıldığı tarihe kadar, yani 1909 yılına kadar İrevan-Nahçıvan bölgesinin

¹⁶⁹Карта Эриванской губернии с показанием границ уездов, полицейских участков и сельских общин, составленный под. Ред. Кондратенко. Российский Государственный Военно-Исторический архив (РГВИА), ф. 414, оп. 1, д. 307, л. 8; İrade Memmedova, “19.Yüzyılın 80-90’lı Yıllarında Güney Kafkas’yanın Etnografik Haritası (Kars ve diğer bölgeler)”. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2012, cilt 1, sayı: 2, s. 87-99.

¹⁷⁰ Военный обзор Персидского передового театра (Азербайджан, Гилян и Мазандерян) и краткие описания обрестоноцированных путей этого района. Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун, Тифлис, 1909, s. 307.

topraklarına toplu şekilde göç ettirilmesinin sürdürülmesine rağmen, yine de burada Azerbaycan Türkleri çoğunluk oluşturmaktadırlar.

Sonuç

Seyahatname ve belgelere göre, İrevan Hanlığı nüfusuna ilişkin tüm kaynak ve arşiv belgelerinin karşılaştırmalı tahlili, hanlığın nüfusunun çok büyük çoğunluğunun Azerbaycan Türklerinden müteşekkil olduğunu ortaya koymaktadır. İrevan Hanlığı topraklarına Ermenilerin Osmanlı Devleti ve Kaçar İran'ından göçe teşvik edildiği ilk yıllarda da Azerbaycan Türklerinin bu bölgede çoğunluğu teşkil ettikleri görülmektedir. Çarlık Rusyası, I.Petro ve Çariçe Katerina döneminden itibaren planlamış olduğu üzere, en kadim Azerbaycan toprağı olan İrevan'ın Hıristiyanlaştırılması, ya da bir başka ifade ile Ermeni toprağı olması politikasından asla vazgeçmemiştir. Bu durum bir devlet politikası olarak süreklilik arz etmiş ve Çarlık Rusya'sının yıkılmasını müteakiben kurulmuş olan SSCB tarafından da bu plan kademe kademe uygulanmış ve sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. SSCB rejiminin, Azerbaycan'a karşı uyguladığı adaletsiz siyaset 1991 yılından itibaren bu defa da Rusya Federasyonu tarafından takip edilmeye başlanmış ve Karabag'ın haksız ve hukuksuz bir şekilde Ermenistan tarafından işgal edilmesine destek olmuşlardır. ABD ve batılı devletlerin de benzer şekilde Ermenistan'ı himaye etmelerinin sonucu olarak, kadim Azerbaycan toprağı olan İrevan'da şimdi Ermenistan Cumhuriyeti ikame etmeye devam ederken, Dağlık Karabag'daki hukuksuz işgal de devam ettirilmektedir. Ermenistan'ın sürekli Azerbaycan topraklarındaki işgalini genişletmesi sonucunda, 2017 yılı itibari ile Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının % 20'sini işgal altında tuttuğunu söylemek mümkündür. Öncelikle bölge barışı ve müteakiben de dünya barışı için öncelikle bu hukuksuz işgalin sona erdirilmesi ve ilk adım olarak da Dağlık Karabag'daki Ermeni işgaline son verdirilmesi gerekmektedir. Diğer yandan 1915 tehcir kararı ve uygulamasından dolayı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni jenosid yapmakla suçlayan başta Ermenistan olmak üzere ilgili devletlere İrevan'ın nasıl Ermenileştirildiği ve Kadim Azerbaycan topraklarının ilhak edildiği, halkının sürüldüğünü ve yok edildiğini belgelerle ortaya koymak gerekmektedir. Söz konusu çalışma bu anlamda bu suçlamalara bir kanıt niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

Arşiv belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

(BOA).Hattı-Humayun, nr. 6721-F;

6721-C

BOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus ve hasılatını mübeyyin mufassal defter, v. 1-585.

BOA, TTD, No. 898, Revan eyaletinin havi olduğu livalardaki has, timar ve zeametleri havi icmal defteri, v. 1-171.

Gürcistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Tarih Arşivi, Fon. 3, vesika 52.

QRİQORYAN, Vartan, 1958, İrevan xanlığı XVIII esrin sonlarında (1780-1800), EA, İrevan (Ermenice'den Azerbaycan Türkçesine çeviri S.Hasanov), Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmî Arşivi, Fon. 1, lis. 5, inv.261.

Карта Эриванской губернии с показанием границ уездов, полицейских участков и сельских общин, составленный под. Ред. Кондратенко. Российский Государственный Военно-Исторический архив (РГВИА), ф. 414, оп. 1, д. 307.

Опись армянским городам и селениям находящемуся в Персии учиненная жившим оной около 10 летях Карабахским дворянином Лазаром Мелик Нубаровым в 1829 году. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф. 446, оп. 1, д. 175.

Список армянских селений в Персии, составленный Лазар Мелик-Нубаровым 24 марта 1827 года. Тифлис. РГВИА, ф. 446, оп. 1, д. 170.

Basılmış arşiv belgeleri

Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), 1868, т. II, в типографии Главного Управления наместника Кавказского, Тифлис.

АКАК, 1870, т. IV, в типографии Главного Управления наместника Кавказского, Тифлис, док. 1111-1112.

АКАК, 1878, т. VII, в типографии Главного Управления наместника Кавказского, Тифлис, док. 438.

АКАК, т. VII, док. 512.

АКАК, т. VII, док. 618.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

АКАК, т. VII, док. 622.

АКАК, т. VII, док. 623.

АКАК, т. VII, док. 829.

АКАК, т. VII, док. 830.

Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. (Сб. документов), 1964, т. II, ч. I, Изд-во АН АрмССР, Иреван, док. № 85.

İrevan Eyaletinin İcmal Defteri ,1996, (Araştırma, Tercüme, kayıt ve ilavelerin müellifleri Ziya Bünyadov ve Hüsameddin Memmedov (Qaramanlı), ilm, Bakü.

Кавказский сборник, 1901, т. XXII, типография Канцелярия Главного Начальства гражданской части на Кавказе, Тифлис.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasipetlere Dair Arşiv Belgeleri, 1992, с. I, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı yayınları, Ankara.

“Отношение ген. Торماسова к военному министру от 19 апреля 1811 г”. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), 1870, т. IV, в типографии Главного Управления наместника Кавказского, Тифлис, д. 1154.

“Рапорт князя Севарсемидзе ген. Ермолову, от 15 июля 1825 года. №358. Сел. Большой Караклис”. Кавказский сборник, 1900, т. XXI, типография Канцелярия Главного Начальства гражданской части на Кавказе, Тифлис.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказ (СМОМПК), 1881, вып. I, Издание Управления Кавказского Учебного Округа, Тифлис.

СМОМПК, 1884, вып. IV, Издание Управления Кавказского Учебного Округа, Тифлис.

Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. 1833, ч. I, в типографии Лазаревых Института Восточных языков, Москва.

Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года. 1893, Типография И. Мартиросянца, Тифлис (страницы без номера).

ЗЕЛИНСКИЙ, Степан, 1881, “Город Эривань”. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск первый, Издание Управления Кавказского Учебного Округа, Тифлис.

Seyyahların eserleri

БУРНАШЕВ, Степан, 1793, Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния, Курск.

ДРУВИЛЬ, Гаспар, 1826, Путешествие в Персию в 1812 и 1815 годах. ч. II, (Географическое описание), в типографиях Августа Семена, Москва.

ДУБРОВИН, Николай, 1871, История войн и владычества русских на Кавказе, т. I, (кн. II-III), тип. Департамента уделов, Санкт-Петербург.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

ДУБРОВИН, Николай, 1866, Закавказье от 1803-1806 гг., Санкт-Петербург.

ÇELEBİ, Evliya, 1997, Seyahatname (Azerbaycan tarihine aid seçmeler), Der., Seyidağa Onullahi, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü.

GÜLDENSTÄDT, Johann Anton, 1787, Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. Auf Befehl der Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von P.S. Pallas. Bd 1, Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.

GÜLDENSTÄDT, Johann Anton, 1791, Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. Auf Befehl der Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von P.S. Pallas. Bd 2, Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.

ГИЛЬДЕНШТЕДТ, Иоганн Антон, 2002, Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., Петербургское Востоковедение, Санкт-Петербург.

Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа (из путешествия чрез Россию и по Кавказским горам, в 1770, 71, 72, 73 годах). 1809, Санкт-Петербург.

ЖЕЛИХОВСКАЯ, Вера, 1885, Кавказ и Закавказье, (с рисунками и картою Кавказа), Типография д-ра М. А. Хана, Санкт-Петербург.

LA MAMIE DE CLAÏRAC, Louis-André, 1750, Histoire de Perse, depuis le commencement de ce Sincle. t. II, Chez Charles-Antoine Jombert, libraire, Paris.

MORIER, James Justinian Jacques, 1818, Second voyage en Perse, en Arménie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810 à 1816, tome second, Librairie de Gide Fils, Paris.

ПОТТО, Василий, 1888, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том III. выпуск I-IV, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург.

Путешествие по Кавказу. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу М. Владыкина, 1885, ч.1, Тип. И.И. Родзевича, Москва.

SCHILLINGER, Frantz Caspar, 1716, Persianische und Ost-Indianische Reise, welche Frantz Caspar Schillinger mit P. Wilhelm Weber und P. Wilhelm Mayr durch das Türkische Gebiet im Jahr 1699 angefangen und 1702 vollendet, Nürnberg.

CHARDIN, Jean, 1811, Voyages du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient. vol. II. Amsterdam, 1735, Le Normont, Imprimeur-Libraire, Paris.

ŞARDEN, Jan, 1994, Seyahetname (Fransızca'dan tercüme eden V. Aslanov), İlm, Bakü.

Voyage en Perse fait en 1812 et 1813. Par Gaspard Drouville, Colonel de cavalerie au service de S. M. L'Empereur de toutes les Russies, Chevalier de plusieurs ordres, 1825, Librairie Nationale et Etrangere, Paris.

Kitaplar

АГАЯН, Цатур, 1948, А. Бакиханов. Издательство АН Азерб. ССР, Баку.

Армянская анонимная хроника, 1722-1736 (пер. с турецкого и примечания акад. З.М.Буниятова). 1988, Элм, Баку.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

ARZUMANLI, Vakif, MUSTAFA Nazim, 1998, Tarihın Kara Sayfaları, Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlık, Kartal, Bakü.

MURIEL, Atkin, 1980, Russia and Iran 1780-1828, University of Minnesota Press, Menneapolis.

BOURNOUTIAN, George, 1992, The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York.

ДАВРИЖЕЦИ, Аракел, 1973, Книга Историй. (Перевод с армянского, предисловие и комментарий А.А.Ханларян), Наука, Главная редакция восточной литературы, Москва.

ELİYEV, Fuad, HESENOV, Urfan, 1997, İrevan Hanlığı, Azərbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü.

ГЛИНКА, Сергей, 1831, Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, в тип. Лазаревых Института Восточных языков, Москва.

НАСІYEVA, Zemfira, 2012, İrevan Hanlığının Tarihşinaslığı, Çaşioğlu, Bakü.

ИОАННИСЯН, Абгар, 1947, Россия и армянское освободительное движение в 80-х г. XVIII века, Ереван.

İrevan Hanlığı, 2009, Rusya işgali ve Ermenilerin Şimali Azərbaycan Topraklarına Aktarılması, Çaşioğlu, Bakü.

КОВАЛЕВСКИЙ, Павел, 1911, Завоевания Кавказа Россией. Исторический очерк, Типография М. И. Акинфиева, Санкт-Петербург.

КРЕТАЦИ, Абраам, 1973, Повествование. (Критический текст, пер. на русский язык и ком. Н.К.Корганяна). Изд-во АН АрмССР, Ереван.

МАНМУDOV, Yakub, 2014, Real tarix ve “Böyük Ermenistan” uydurması, Turxan NPB, Bakü.

МАККАРТИ, Джастин, МАККАРТИ, Каролин, 1996, Тюрки и Армяне. Руководство по армянскому вопросу (перевод с английского языка), Азернешр, Баку.

МССАРТНУ, Justin, 2014, Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922, Çeviren Fatma Sarıkaya, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.

VELİLİ, Muhammed, Hasan, 1993, Azərbaycan (coğrafi-tebii, etnoqrafik ve iqtisadi mülahizat), Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü.

МЕММЕDOV (BAHARLI), Zakir, ZAKIROĞLU (BAHARLI), Orxan, 2015, Muhammed Hasan Bey Veliyev (Baharlı) (soykökü, hayatı, eserleri), Bakü.

NECEFLİ, Güntekin, 2007, XVIII esrde Azərbaycan torpaqlarında ermeni dövləti yaradılması cəhdləri, Nurlan, Bakü.

Обозрение Российских владений за Кавказом (ОРВЗ) (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях). 1836, ч. IV, Типография департамента внешней торговли, Санкт-Петербург.

PERRY, John, 1979, Karim Khan Zand (1747-1779), the University of Chicago Press, Chicago and London.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

ПЕТРУШЕВСКИЙ, Илья, 1949, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XIX - начале XX вв., Изд-во Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета им. А.А. Жданова, Ленинград.

Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение (под ред. Г.М.Казарян), 1978, Наука, Ереван.

СМИРНОВ, Николай, 1958, Политика России на Кавказе в XVI – XIX веках, Соцэкгиз, Москва.
ШАВРОВ, Николай, 1911, Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, Санкт-Петербург.

ШЕРБАТОВ, Александр, 1890, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т. II, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург.

ШОПЕН, Иван, 1852, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи. В типографии Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург.

Военный обзор Персидского передового театра (Азербайджан, Гилян и Мазандерян) и краткие описания обреченных путей этого района. 1909, Сост. в Развед. отд-нии Штаба Кавк. воен. округа Ген. штаба кап. Корсун, Тифлис.

Взгляд на армянскую область из путевых записок Н.Нефедьева, 1839, тип. Н. Греча, Санкт-Петербург.
ЕНИКОЛОПОВ, Иван, 1954, Грибоедов и Восток. Айпетрат, Ереван.

ЕРЕВАНЦИ, Симеон, 1958, Джембр. Памятная книга, зеркало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Пер. С.Малхасянца. под. ред. П.Т.Арутюняна, Изд. восточной литературы, Москва.

ŞAHAZİZ, Yervand, 1931, Kadim İrevan, İrevan.

SIMEON, 1873, Cambr, Mükaddes Üçmüedzin kilisesinin ve etraf manastırların tamamının müfassal aynası ve Hatıra Kitabı, Vagarşapad.

Makaleler

BEYDİLLİ, Kemal, 1988, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”. Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Cilt: XIII, Sayı 17’den ayrışım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

БОГДАНОВА, Надежда, 1939, “К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в.” Исторический архив. т. II, Москва.

BOURNOUTIAN, George, 1996, “The ethnic composition and the socio-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century”, Transcaucasia, Nationalism and Social change. The University of Michigan Press.

HESENOV, Serlan, 2007, “Ermeni menbeleri qedim İrevanın tarixi haqqında” YOM. Türk dünyası medeniyet dergisi. Bakı, № 5.

МАМЕДОВА, Ирада, 2009, “Влияние переселенческой политики Российской империи на этноконфессиональную ситуацию Азербайджана в начале XIX века”. Вопросы гуманитарных наук. Москва, № 6 (44).

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

MEMMEDOVA, İrade, 2009, “İrevan Bir Türk Hanlığıdır (demografik araştırma)”. II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu. 15-17 Ekim 2008, Kafkas Üniversitesi, Kars.

MEMMEDOVA, İrade, 2015, “Kafkasya’nın türk halkları ve vilayetleri K.German’ın tasvirinde (1770 – 1773’lü yıllar)”. Yeni Türkiye, Cilt:73, Kafkaslar özel sayısı – III, Ankara, Temmuz-Aralık.

MEMMEDOVA, İrade, 2012, “19.Yüzyılın 80-90’lı Yıllarında Güney Kafkasya’nın Etnografik Haritası (Kars ve diğer bölgeler)”. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, cilt 1, sayı: 2.

MEMMEDOVA, İrade, 2008, “XIX asır öncesinde Rusya’nın Azerbaycan’da Etnodemografik Vaziyeti Değişim Siyasetinin Azerbayca’nın Geleceğine Tesiri”, Tarih ve Gerçeklik (Azerbaycan Tarih Kurumu). Bakü № 1(3).

ПЕТРУШЕВСКИЙ, Илья, 1949, “Азербайджан в XVI-XVII веках”. Сборник статей по истории Азербайджана, в. I, Изд-во АН АзССР, Баку.

САФАРОВ, Рафик, 2004, “Динамика этнического состава населения Иреванской губернии в XIX - нач. XX века (этнополитический аспект)” Хеберлер (Тарих, фelsefe ve hüquq seriyası), Bakı, №4.

ТАВАКАЛЯН, Николай, 1978, “Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России”. Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван, № 3 (82).